

TÜRK TARİHİ AÇISINDAN SİBİRYA’NIN KISA TARİHİ (BAŞLANGIÇTAN XVI. YÜZYILA KADAR)

*İlyas TOPSAKAL**

ÖZET

Sibirya tarihi 16. yüzyıla kadar birinci el kaynaklardan takip edilemese de, hiç şüphesiz Türk tarihi ve kültürü açısından ana ocaklardan biri olarak çok önemlidir. Nitekim Rusların SSCB döneminde yaptığı arkeolojik kazılar burada var olan tarihi kültürün Türklerin kültürüyle eşdeğer olduğu görülmektedir. Yine söylenmesi gereken en önemli sonuç, Sibirya üzerine yapılan en geniş değerlendirmelerin Ruslar tarafından yapıldığıdır. Bu nedenle Rus araştırmacılar, sayıları binlerle sınırlı kabileler hakkında geniş malumatlar verirken genel kültürü yansıtan Türk kavimleri, Şor, Teleüt, Hakas, Yakut ve Tuva hakkında fazla ayrıntı vermemişler, yerel ve sonradan gelen ayırımını dikkatlice işlemeyi amaçlamışlardır. Hem tarihin hem de dünyanın kıyısında kalan bu bölgenin tarihi Ruslar kadar Batının da dikkatini çekmiştir. Son olarak J. Forsyth’in *Sibir Tarihi* bu alanda yapılan en yetkin çalışmalardan biridir. Ülkemizde ise Sibirya ile ilgili müstakil çalışmalar oldukça sınırlıdır, Radloff ile Katanov’un bu konuda yaptığı çalışmalar hayati derecede önemlidir ve bütün dünyada kaynak olarak gösterilmektedir. Yine, özellikle 16. yüzyılda başlayan Rus istilasının anlayabilmek ve Sibirya’yı derinlemesine incelemek için ilk dönemin bilinmesine ihtiyaç vardır, bu yönüyle de çalışma gereklidir.

Anahtar Kelimeler: Sibirya, Sibirya Tarihi, Samoyedler, Selkuplar, Türk Tarihi.

SHORT HISTORY OF SIBERIAN FROM THE POINT OF TURKISH HISTORY (FROM THE BEGINNING TO THE XVI. CENTURY)

ABSTRACT

Siberian history is very important for Turkish history and culture as being one of the main lands, although it is not studied until 16th century from the first hand references. As a matter of fact that archaeological excavation made by Russian during the period of SSCB, shows that the historical culture of that place are similar with the Turkish culture. Also one of the important issues is that, the huge evaluations about Siberian are carried out by the Russians. However in the Russian assessments it is seen that Turkish culture is later coming culture and the local elements are very different. When they gave wide information about tribes that were thousands, they did not give more information about Turkish tribes that has general Turkish culture as Şor, Teleüt, Hakas, Yakut and Tuva. They aimed to show the differences between the local and later coming culture. The history of this area where is along with the world and history, get western countries attention as well as Russian. *Siberian History* written by J. Forsyth is one of the important studies in this area. The studies about Siberian in our country are very poor. The studies made by Radloff and Katanov are very important and these studies are shown as important references in all world. Especially, it is need to know the first term of the Siberian history for investigating Siberian and understanding the Russian invasion which started in 16th century. Also with this aspect this study is important.

Keywords: Siberia, Siberia’s history, The Samoyeds, The Selkups, History of Turks.

* Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi, İslam Tarihi, elmek: ilyastopsakal@yahoo.com

Sibiryaya isminin Tatar Türkleri tarafından verildiği¹ ve 13. yüzyılda Moğolların bölgeyi istilasından beri kullanılmakta olduğu söylene de bu konuda farklı görüşler mevcuttur.² 16. yüzyılda Ruslar, bölgeyi istila edince *Sibirskaya Zemlitsa* ismini kullanmışlar ve kullanım kısaca Sibiryaya olarak literatüre geçmiştir. Bu büyük toprak parçası bütün Avrasya'nın % 40'ını meydana getirmektedir. Sibiryaya doğal sınırlara sahiptir; batıda Ural dağları, kuzeyde Kars Laptev ve Doğu Sibir denizleri, doğuda Pasifik okyanusu, güneyde ise kuzey Türkistan bugünkü Kazak ve Moğol bozkırları vardır³. Coğrafik olarak bölge üç büyük bölgeye ayrılır: Batı Sibiryaya Ural'dan başlar ve Yenisey nehrine kadar olan bölgeyi, Doğu Sibiryaya Yenisey'den başlayıp Pasifik kıyı şeridi dağlarına kadar olan bölgeyi ve Uzak Doğu Bölümü ise Pasifik Okyanusunun kıyı bölgelerini içermektedir.

Sibiryaya'nın keşfedildiği ve hedef olarak seçildiği 16. Yüzyıl, Avrupa devletlerinin koloni istilasına başlamak için altyapıyı hazırlamaya başladıkları bir dönemdir. Ticaret isteği ve iştiağı Batı Avrupalı tacirleri bilmedikleri ama zengin ve mümbit yeni topraklara sürüklemiştir. Batı Avrupa devletleri yeni keşfettikleri bu topraklara göçmen nüfus yerleştirerek karakolluk veya ana merkezlik yapacak yeni üsler inşa ederek yeni stratejik alanlar oluşturmuş, yerlileri çalıştırarak hızla ekonomik anlamda gelişme sağlamışlardır.⁴

Yine bu yüzyılda Moskova knezliği Avrupalıları taklit ederek koloni etki alanını yakın doğu ve kuzeyindeki geniş Sibiryaya toprakları üzerinde kurmayı planlamıştır. Rus sömürgeciliğinin Batı Avrupa sömürgeciliğinden farkı şudur; Rus sömürgeciliği Batı Avrupa sömürgeciliği gibi deniz aşırı değil, sert iklimi olan bölgeye kara yolu üzerinden yapılan bir sömürgeciliktir. İstila nehirlerin ana ve yan kolları takip edilerek yapılmış ve ayrıca istila edilen topraklar da ilk defa keşfedilmemiş önceden de bilinmektedir. İki sömürgecilik arasındaki benzerlik ise; Ruslarda tıpkı diğer ülkeler gibi istila öncesi ve devamında ordularını yenilemiş, geliştirmiş ve yerlilere karşı ateşli silahlar kullanmışlardır. Silah ve ateş üstünlüğü yerliler karşısında başarının temel unsuru olmuştur.

Dünyada yeni kara parçalarının keşfedildiği ve ekonomik ve siyasi olarak deniz aşırı ülkelerin dünya sistemine dâhil edildiği 16. yüzyılın en güçlü devletlerinin birisi Rusya'dır⁵. 13. yüzyılda Cengiz orduları yani Moğol istilasına uğrayan Moskova knezliği⁶ bu istiladan kurtulur kurtulmaz hızla yükselmeye başlamış en nihayet 15. yüzyılda Altın Orda'nın⁷ sukutu neticesi Kırım⁸, Kazan⁹, Astrahan¹⁰ hanlıklarına bölünmesiyle daha da avantajlı duruma geçmiştir.

¹ İgor, N. Naumov, ed. David N. Collins, **The History of Siberia**, London 2009, s. 3

² Geniş bilgi için bakınız; Hadi Atlasi, **Süyünbike, Kazan Hanlığı, Sibir Tarihi**, Kazan 1993, s. 23–27; Hadi Atlasi, bu konu üzerinde çok çalışan Millerin görüşünün doğru olduğunu Tatarların Eski Sibir şehrine Sibir değil İsker dediklerini, Sibir kelimesinin Ruslara İdil boyunun diğer yerli kabileleri Fin Ugorlardan geçmiş olabileceğini söylemektedir; G. F. Miller, **Opisaniye Sibirskovo Hanstva i vseh proishedsh nem del ot načala a osobenno ot pokoreniya evo rossiskoy derjave po s vremena**. S. Petersburg 1787. s. 36.; Yine N. F. Katanov, **Türk Kabileleri Arasında** isimli eserinin 95. sayfasında Sibir'in başkentinin İsker olduğunu ve bu kelimeyi ilk olarak Basralı tarihçi Reşid ed-Din (1247-1318) kullandığını belirtmektedir. N. F. Katanov, **Türk Kabileleri Arasında**, Çeviren Atilla Bağcı, Konya 2004.

³ Dr. Baymirza Hayit, **Sovyetlerde Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri**, TDAV, İstanbul 2000, s. 26-27

⁴ James Forsyth, **A History of the Peoples of Siberia, Russian's North Asian Colony 1581–1990**, Cambridge University Press, Cambridge 1992, s. 2

⁵ George Vernadski, **A History of Russia**, London 1961- s. 85–113; Michael T. Florinski, **Russia**, C. I, Newyork 1965, s. 307–350; N. Brian Chaninov, **A History of Russia**, London 1939, s. 121–147; Edward Acton, **The Present on the Past Russia**, Newyork, 1986, s.40–68.

⁶ Rene Grousset, Çev. Dr. M. Reşat Uzmen, **Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengiz han/Timur**; Ötüken yayınları, İstanbul 1980, s. 436-442.

⁷ Altın Orda kelimesinin kullanılışı ve Cuci Ulusu için bakınız; Mustafa Kafalı, **Altın Orda Devletinin Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976.

⁸ Halil İnalçık, "Kırım Hanlığı", **Türk Dünyası El Kitabı**, C. I, s. 420–425

⁹ Ahmet Temir, "Kazan Hanlığı", **Türk Dünyası El Kitabı**, C. I, s. 425–435

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Bu sürecin en belirgin olduğu dönem Rus Prensi III. İvan (1462–1505) yılları arasındadır ve bu prens ilk olarak çar unvanını kullanmaya başlamıştır, fikri Avrupalı tarihçiler tarafından dile getirilmiştir.¹¹ Ancak Akdes Nimet Kurat ilk çar taç giyme merasimi III. İvan'ın oğlu Vasiliy'e yapıldığını söylemektedir.¹² Bir başka taraftan Moskova Rusların başşehri olması yanında III. Roma olarak dini merkez haline gelmeye başlamıştır.¹³ 15. yüzyıla kadar Moskova prensliği Tatar Hanları özellikle de İdil Ural bölgesini yöneten Kazan Hanlığı kontrolü altında tutuluyordu, bu nedenle bu Hanlık Rus Prenslığının doğuya ilerleyebilmesi için ilk hedefi olmuştur. Nitekim bu amaçla 1552 yılında VI. İvan, 1552 yılında Kazan'a saldırmış ver Kazan'ı yerle bir etmiştir.¹⁴ Kırım Hanlığı ise bu hadiseden yaklaşık 200 yıl sonra Rus devleti tarafından istila edilmiştir.¹⁵ Kuzeydeki geniş Sibiryâ topraklarının sadece Batı Sibir diye adlandırdığımız bölümü daha önceden Novgorod prensliği tarafından yönetilmiş, 13. yüzyıldan sonra da yeni yerleşime açılarak yavaş yavaş Rus göçmenler bu bölgeye yerleştirilmeye başlanmıştır.¹⁶ Sibiryâ ile ilişkileri daha eskiye dayanan Novgorod prensliği¹⁷ Moskova prensliğinden daha önce kurulmuştur ve Slavların başlangıçta en etkili beyliği olmasının yanında kuzey bölgeleriyle yapılan ticaretin de merkezidir.¹⁸

Büyük tüccar ve özellikle de boyarlar 10. yüzyılda ticaret yolları sayesinde Kuzey Sibir hattında kuzey doğuya doğru Suhona nehri boyunca 300 mil kadar girmişler ve Kuzey batı Sibiryâ'nın kapısı olan ve rakımı oldukça düşük Beyaz göl (Belaya Ozero) bölgesini kontrol altına almışlardır. Novgorodlar bu bölgeyi Zavoljya (İdil ötesi) diye adlandırmışlar ve sonraki tüm kâşifler, Divina'dan Beyaz denize, deniz yoluyla Suhona nehrinden Visegda'ya ya doğru kuzey yönüyle yaklaşık 1000 mil olan yol yerine, bu yolu takip etmişlerdir. Visegda'dan kuzey doğu istikametine Peçora nehrine doğru düşük debi de olsa bir yol vardır, bu nehrin kollarından bir olan Oka vasıtasıyla ki, bu nehir Ural dan doğar ve coşkuludur, oradan Kama'ya geçilir, Kama da bölgeyi baştan başa bir saat gibi dolanarak güneydeki Volga'ya yani İdil'e bağlanır. Bu bölge bütünüyle taygadır ve iğne yapraklı çam ve köknarlarla kaplıdır.¹⁹

Novgorodlar Zavoljya bölgesine 11. yüzyılda nüfuz etmişler kurdukları karakollar vasıtasıyla bölgenin yerli halkı Komilerden vergi değerli hayvanların derisi almışlardır. Bütün Rus tarihleri bölgenin Rus istilasını sömürge olarak göstermek istememektedirler ve bu ilişkiyi sadece düzenli vergi tahsili olarak yansıtmak isterler. “Novgorodlarla Kom bölgesinin siyasal ilişkisi sadece düzenli vergi ödemektir, Novgorodlar asla Komilerin iç işlerine müdahale etmemiştir.”²⁰ Ruslar tarafından İdil-Ural bölgesine ve Kuzey Avrupa yerlilerine karşı uygulanan cebri ruslaştırma ve sömürgecilik metodu, müteakiben Ural'ın batısındaki yerli haklar da uygulanmış açılan yeni kapı vasıtasıyla daha sonra bütün Sibiryâ topraklarına model olmuştur.

¹⁰ Reşid Rahmeti Arat, “Astrahan Hanlığı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C. I, s. 415–417

¹¹ James Forsyth, *A History of the Siberia*, s. 3.

¹² A. Nimet Kurat, *Başlangıçtan 1917'ye Rusya Tarihi*, Ankara 1948, s. 124-125.

¹³ A. Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 177; “Moskova knezliği yükseldikçe Moskova metropolitlerinin mevkileri ve nüfuzları da yükseldi. 1480'den sonra Moskova tamamen müstakil bir devlet olunca Rusya Ortodoks devletlerinin en büyüğü oldu. III. Roma nazariyesi icabınca Moskova'daki hükümdar Çarın yanında patrikliğin kurulması gerekiyordu, IV: İvan iç çekişmeler nedeniyle patrik unvanını kullanırmamış, ancak bu unvan Boris Godunov'un maharetili yöneteminde Çar Fedor İvanoviç zamanında kullanılabilmiştir.”

¹⁴ *Lukovskaya Letopis*, (*Polnoye sobraniye ruskikh letopisey*) II. Cilt, 1910, II. Bölüm, s. 530: “Efendimiz Kutsal İsa ve efendimizin annesi kutsal Annemiz in duaları ve baş melek Mihail'in şefaatiyle Kazan zaptedildi, Han tahttan indirildi, İdil ve Ural arsındaki geniş ve münbit topraklar bizim oldu.”

¹⁵ *Türk Dünyası El Kitabı*, Halil İnalçık, “Kırım Hanlığı”, C. I, s. 420–435

¹⁶ James Forsyth, *A History of the Peoples of Siberia*, s. 2

¹⁷ A. Nimet Kurat Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 43-44

¹⁸ A. Nimet Kurat Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 44-45

¹⁹ James Forsyth, *A History of the Siberia*, s. 4;

²⁰ B. N. Ponomarev, ed. *İstoriya SSSR s drevneyshikh vremen do nashikh dney*, Moskov, 1966, vol II, s.24.

Turkish Studies

Komilerin yaşadığı Perm bölgesi kroniklerin anlattığı gibi Ruslara direnç göstermeden teslim olmamıştır.²¹ Novgorod hükümdarı sadece isyanları bastırmakla kalmamış, aynı zamanda Moskova prensliğinin gelişmesine de katkıda bulunmuştur. Tatar yönetiminin ilk yüzyılı 14. yüzyıl karşılıklı çatışmalarla geçmiştir, ancak 15. yüzyılda bölgede etkisini artıran Rus prensliğine karşı direnişi seçmiş ve aralarında mücadele başlamıştır.

Rusların geniş Sibiryaya topraklarının ön kapısı olan bu bölgedeki yerleşiminde en önemli etken kilisedir. 14. ve 15. yüzyıllarda Moskova topraklarında yoğun Hıristiyanlık faaliyeti görülmekte özellikle Trinitı Sergiyev manastırından misyonerler Komi ve Permiyak bölgesine giderek çalışmalara başlamışlardır.²²

1383 yılında Keşiş Stefan Khrop, Ustyug kabilesinden birçok kimseyi takdis etmiş bu bölgede manastır kurmuştur. Daha sonra Aziz Stefan olarak anılacak misyoner gemiyle yola çıkarak Vin nehri ağzında bulunan Yukarı Vsegda'ya doğru yola çıkmıştır. Daha sonra buraya bir kilise inşa ettirmiş komi dilini öğrenmiş komilere alfabe yaparak kutsal metinleri bu dilde halka okutmayı amaçlamıştır.

Perimli Stefan'ın Komilere karşı yürüttüğü misyon faaliyetinden yaklaşık 60 yıl sonra, Moskova piskoposu İon, Komi coğrafyasında misyon faaliyetini yeniden canlandırmıştır. Bu olayı doğrulayan kayıt şu şekildedir: "1472 yılında Prens Fedor Pestrıi Komiler üzerine isyanı bastırmak üzere gönderildi".²³

Stefan Perm'in öğrettiği Hıristiyanlık Komiler arasında geleneksel ata dinlerinden kalan örf adet ve ritüellerle birlikte yaşanmaya başlanmış, Hıristiyanlık geleneksel ata dinini bölgeden tamamen atamamıştır. Bu dönemde Moskova prensliğinin güney ve doğusu ve Novgord'un yerlileri Sibir hanlığına bağlı yaşamaktaydılar. Bu dönemde Tıpkı Ruslar gibi Sibir'in Türk Tatar Hanlıkları Sibiryaya'nın yerli halkları Hanti ve Mansilerden aldıkları kürk ve derilerle çok zengin durumdadır.²⁴

Sibiryaya Coğrafyası

Kuzey Asya kara parçası Ural ile Pasifik arası yaklaşık 2800 mildir.²⁵ Kabaca bu oran Kuzey Amerika'nın bir ucundan diğer ucuna denk düşmektedir. Sibiryaya'nın doğusundan yaklaşık 950 mil ötede Çukhi topraklarına ulaşılır, buradan 50 mil genişliğinde bir boğazla Asya, Alaska'ya bağlanır. 50° kuzey enlem dairesinde bulunan Sibiryaya toprakları, konumu itibariyle Kuzey Avrupa ve Kanada'yla benzeşmektedir.²⁶ Ayrıca Kanada ile Avrupa iklim olarak ta kıyaslanabilir, bu iki kıta arasındaki iklim sezon olarak ta benzeşmektedir. Ancak Sibiryaya geniş topraklara sahip olmasıyla farklıdır ve Kanada'ya göre daha sert ve zorlu iklime sahiptir. Çoğu yerde kışları ortalama sıcaklık -30 veya -40 derecedir. Verhoyansk Oyamiakon gibi bölgelerde sıcaklık -71 dereceye kadar düşebilmektedir. Yazları ise bu değer artı 34 derece olabilmektedir.²⁷

Fiziksel olarak Sibiryaya dört ana bölgeye ayrılır; Batı Sibiryaya ovası, Orta Sibiryaya Platosu, Güney Sibiryaya dağları ve Uzak doğu Sibiryaya dağları. Bu jeoformolojik yapı bölgenin iklimi ve toprak kalitesinde önemli etkiye sahiptir.²⁸

²¹ Novgordskaya pervaya letopis, Moskova 1950, 232, 425.

²² E. E. Golubinskiy, *İstoriya Russkoy Tserkvi*, Moskova 1900, C. 2, Bölüm 1, s. 1-11.

²³ S.M. Solovyev, *İstoriya Rossii s drevneyshikh vremen*, 1962-6, c. III, s. 73.

²⁴ Ne. Ya. Bıçurin, *Sobraniye svedeniy o narodakh obitavshikh v Sredney Azii v drevniye vremena*, St Petersburg, 1851, yeniden basım Moskova, 1950; A. G. Malyavkin, *İstoriçeskaya geografiya Tsentralnoy Azii: metaryalı i issledovaniya*, Novosibirsk, 1981.

²⁵ Mil; bir uzunluk birimi;kara mili:1.609,344 metredir.

²⁶ James Forsyth, *History*, s.7.

²⁷ James Forsyth, *A History of the Siberia*, s. 7.

²⁸ İgor V. Naumov, Ed. David N. Collins, *The History of Siberia*, s. 3-4.

Turkish Studies

Sibiryâ hem ılıman hem de soğuk iklim kuşağı içindedir. Bölge Uzak doğu dağlarıyla doğuya, güney Sibiryâ'nın yüksek dağları nedeniyle güneye, Ural ve Avrupa'nın dağları nedeniyle de batıdan Pasifik'in ılıman etkisine kapalıdır. Sadece kuzeye açıktır ve buradan da soğuk hava dalgasını almaktadır. Bu nedenle Sibiryâ'da kış oldukça sert geçer. Ancak, yaz kısa olsa da çok sıcaktır. Yağış miktarı genel anlamda çok fazla değildir; yıllık ortalama 200–300 milimetredir. Güney dağlık bölgeleri ve Pasifik okyanusu bu genellenimin dışındadır ve yıllık 1000 milimetrenin üstünde yağış alır. Kışları yağış çok düşüktür ve topraklar da donmuş vaziyettedir ve tarıma uygun değildir. Sadece güney batı Sibiryâ ağaçlık bozkır alanı verimli siyah toprağa sahiptir. Yine Güney Sibiryâ'nın doğusunda da verimli siyah toprak adacıkları az da olsa mevcuttur.²⁹

Sibiryâ nehirler ülkesidir ve ana çatıyı onlara bağlı küçük büyük kollarıyla dört büyük nehir Ob, Yenisey Lena ve Amur oluşturur. Bunlara ilave olarak, İndigirka, Kolima, Olenek, Hantanga, Yana diğer büyük nehirlerdir. Bölgede çok miktarda göl vardır ve en büyüğü Baykal'dır. Bölgede bulunan su kaynakları sert iklimi dengeler ve tuzu azaltarak insanlara uygun yaşam alanı sunar. Gerçekte Sibiryâ çok zengin bir bölgedir ve Rusya'nın zenginliğinin % 90'ı bu bölgede yatmaktadır.³⁰ Flora³¹ ve fauna³² olarak bölge beş ana bölgeye ayrılmaktadır. Tundra, ormanlık tundra, tayga (iğne yapraklı ormanlar Sibiryâ'nın yarısını oluşturur), dağlık tayga ve ormanlık bozkır. Tarih boyunca bu kara parçası burada yaşayanların hayat tarzlarını belirlemiştir.

Sibiryâ topraklarının soğuk ve sert iklimi yerleşimi engellememiştir, birçok kavim ve boy bu topraklarda binlerce yıl yaşamayı başarmıştır, Rusların bölgeye gelişi ise ancak 17. yüzyılın ortalarına denk gelmektedir. Sibiryâ bölgesine ilk insan yerleşimi taş devrinde görülmektedir ki, merkezleri Sibiryâ'nın güneyi Lena vadisinin üst bölgesidir. M. Ö 3500 civarı ise birçok neolitik kültürün burada var olduğu görülmektedir ve bu dönemde seyrekte olsa nüfus bütün Sibiryâ'ya yayılmıştır.³³ Bu kültürün dil ve etnik bileşimleri çağlar boyu bu bölgede yaşamış ve gelişmiş olmasına rağmen 17. yüzyıldan evvel Sibiryâ'nın yerli kavimleri ve kültürleri hakkında ne maddî ne de dil anlamında kayıtlar tutulmamıştır. Ancak Wilhelm Radloff³⁴ ve Nikolay Katanov'un³⁵ Sibiryâ alanında yaptığı çalışmalar çok değerlidir. Ayrıca Dr. Baymirza Hayit'in eseri de Sibiryâ konusunda yapılacak başlangıç çalışmaları için de oldukça önemlidir.³⁶

Sibiryâ toprakları baştanbaşa 3 bölüme ayrılmaktadır. Ural dağlarını müteakip doğuya doğru alçalan İrtiş ve Ob nehrine kadar uzanan geniş düz topraklar, Batı Sibiryâ diye adlandırılır. Bu nehirler binlerce yıldır buzullarla bezeli Altay dağlarının bol sularını kuzeye doğru geniş düzlüklerden düşük eğimle buz denizine taşırlar. Bu güzergâh üzerindeki İrtiş ve Ob'un eğimi oldukça azdır, bu nedenle akımı da çok yavaştır. Akımın çok düşük olmasının ikinci nedeni deniz çıkışının buzulla kaplı olmasıdır. Ancak baharda buzulların erimesiyle seller meydana gelmektedir ve büyük bataklıklar, göller oluşmaktadır. Batı Sibiryâ'nın en belirgin özelliği budur.³⁷ Kuzey Kutbu buzul dairesinin güneyindeki bitki örtüsü daha ziyade seyrek fıstık çam ormanı, sedir, karaçam ormanlarından ibarettir ve bu ormanlar göller bataklıklar ve yosunlarla kaplıdır. İğne

²⁹ Naumov, **a.g.e.**, s. 4.

³⁰ Naumov, **a.g.e.**, s. 4

³¹ Flora, bir bölgede yetişen bitkilerin ortak adı, diğer bir deyimle bitki örtüsü

³² Fauna, belli bir bölgede yaşayan hayvanların tümüne verilen addır. Yeryüzünde ekolojik olarak sınırlanabilir bir yaşam alanında bulunan hayvan türlerinin tamamıdır.

³³ V. N. Chernetsov ve W. Monzinska, **Prehistory of Western Siberia**, ed. H. N. Michael, London, 1974 İ. S. Gurvich, **Etnogenez Naradov Severa**, Moskova, 1980; **İstoriya Sibiri**, ed. A. P. Okladnikov, Leningrad 1968-69 vol I, ss. 39-44, 94-6.

³⁴ W. Radlof, Çev. Ahmet Temir, **Sibiryâ'dan Seçmeler**, Kültür Bakanlığı, İstanbul 1976.

³⁵ N. F. Katanov, **Türk Kabileleri Arasında**, Çev. Atilla Bağcı, Kömen yayınları, Konya 2004.

³⁶ Dr. Baymirza Hayit, **Sovyetlerde Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri**, Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul 2009.

³⁷ James Forsyth, **a.g.e.**, s. 7.

Turkish Studies

yapraklı ormanlar Ruslar tarafından Türkçe adıyla tayga³⁸ olarak bilinmektedir. Ayrıca bu ormanlar vahşi hayvanların temel yaşam alanıdır; kahverengi ayı, kurt, ren geyiği, vaşak, birçok değerli kürke sahip hayvan; sincap, Amerikan sincabı, kokarca, kır sansarı, samur v.s. güneye doğru Tomsk (Tom) enlem daresi civarı arazi kuraklaşır iğne yapraklılar orman biraz daha geniş yapraklı ağaçlara dönüşür ve ak kavak ağaçları ve huş ağaçları yer almaya başlar. Ayrıca bu bölge geniş düz ve ağaçsız bozkırın başlangıcını oluşturur. Bu geleneksel ormanın bitişi ve bozkırın başlangıcı Batı Sibirya'nın güneydeki tabii sınırını oluşturmaktadır. Bu bölgeden Afganistan ve İran'a kadar yaklaşık 1000 mildir.³⁹

Batı Sibirya düzlüklerinin doğusu Orta Sibirya'nın üst kısmı rakımı yaklaşık 2000 fittir.⁴⁰ Yenisey nehri kuzeye doğru Batı sınırını oluşturmaktadır. Yenisey, Ob ve İrtiş debileriyle oldukça büyük nehirlerdir. Aşağı Tungus, Tungus ve Angara dağlarından çıkarak doğudan kuzey yönüne doğru hızla düşer, bu düşüş 1300 fit boyunca devam eder. Yenisey'in doğusundaki topraklar daima buzuldur ve bu durum genişleyerek bütün merkezi ve doğu Sibirya'yı kucaklar. Ancak, çok kuru ve engebeli olduğu için buradaki tayga çok yoğun ve süreklidir, tipik bitki örtüsü ise melez çamdır. Merkezi Sibirya'nın güney doğu toprakları Baykal gölünün kıyılarına kadar uzanır. Baykal gölü 400 mil uzunluğu 30 mil genişliği ve derinliğiyle dünyanın en büyük gölüdür. 300 kadar akarsu göle giriş yapar, çıkışı sadece Angara nehriyledir ve bu nehir Yenisey'in kollarının sadece biridir. Yenisey Sayan dağlarının 9800 fit yüksekliklerindeki buzullardan doğar. Bu dağlar yani Altaylar Merkezi Sibirya'nın doğal sınırlarını Moğolistan düzlüklerinden ayırır. Sadece altı mil sonra Baykal gölünün kıyıları yükselir ve zirve yapar, Sibirya'nın üçüncü büyük nehri Lena'nın kaynağı da bu dağlardır. Bu nehir tıpkı diğerleri gibi kuzeye doğru akarak Yakutistan'a uzanır ve Kuzey kutbunda buz denizine dökülür.⁴¹

Lena ve Baykal'ın doğusu çam ormanlıları ve meralarla kaplıdır. Baykal'dan itibaren Tablonoviy ve Ostonov dağlarının sınırları Ohotsk denizine kadar ulaşmaktadır, yükseklik ortalaması tahmini olarak 10.000 fittir. Mançurya ve Moğolistan boyunca akan Argun, Onan ve Selenge nehirleri etrafında geniş otlaklar fıstık çamı ve köknar ağırlıklı ormanlar görülmektedir. Onan (Şilka) ve Argun nehirleri güney doğu Sibirya'nın en büyük nehirleridir, Amur ise büyük bir S çizerek 1.790 mil kat eder ve Sohalin adalarının karşı kıyısından denize ulaşır. Bu bölgenin büyük bir bölümü merkezi Sibirya olarak aynı iklim ve bitki örtüsü özellikleri göstermektedir.⁴²

Amur'un orta bölgesinde yani Ussuri nehriyle birleştiği noktadan itibaren bugün Hoborovski şehri vardır burada çok farklı bir bölge başlar. Bu deniz bölgesinin iklimi⁴³ yazları daha sıcaktır ve muson yağmurlarından etkilenir bu nedenle pasifikten çok fazla yağmur alır. Sonuç olarak bu bölgenin bitki örtüsü Sibirya'nın genel bitki örtüsünden çok farklıdır. Dağların iğne yapraklı ormanları düşük rakımlara doğru uzayıp gider. Meşe akağaç, ceviz, leylak en fazla görünen ağaçlardır. Bu ormanların aralarında geniş otlaklar, nehirler boyunca kamışlıklar vardır, benekli geyikler, ayı ve kaplanlar ise yine bu bölgede bulunmaktadır.⁴⁴

³⁸ <http://en.wikipedia.org/wiki/Taiga> 18 02 2011; *Tayga*, (asıl kökeni Altayca: *tayya*; ormanla kaplı dağa verilen isim) Yakutça "orman" sözcüğünden gelir. Bu sözcük Ruslar tarafından kuzey yarımkürede, özellikle Sibirya'da tundranın bittiği yerlerde başlayan soğuk, bataklık ve ormanlık bölgeleri tanımlamak için Altay dili Şor lehçesinde *tayya* kökenli *taigá* terimini kullanılmıştır. Avrupa ve Kuzey Amerika'daki buna benzer bölgeler için de tayga ismi kullanılmaya başlanmıştır. Ama tayga günümüz kullanımında artık yalnızca orman anlamına gelmez; Kuzey Yarımkürede tundranın güneyinde oluşmuş bir bitki örtüsü sınırının adıdır.

³⁹ James Forsyth, **a.g.e.**, s. 7; Naumov, **a.g.e.**, s. 2

⁴⁰ 1 fit 0,3048 metreye eşittir. (30,48 cm)

⁴¹ James Forsyth **A History of the Siberia**, s. 8.

⁴² James Forsyth, **A History of the Siberia**, s. 8.

⁴³ Rusça bu terim *primore* şeklinde ifade edilmektedir.

⁴⁴ James Forsyth, **A History of the Siberia**, s. 8.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Doğu Sibiryâ'nın kuzeyi Lena'nın en aşağı kısmından görkemli Verhayansk, Suntan Hayse ve Caherski dağlarına doğru yükselir ve tepe noktası 10000 fiti aşar. Burası Antartika'yı hariç tutarsak dünyanın en soğuk bölgesidir. Yana, İndigirka ve Kolima nehirleri buradan doğar ve kuzeye doğru akarak Kuzey Buz denizine dökülür. Çok düşük sıcaklık değerlerine rağmen kuzey doğu bölgesi insanlık için çok uygun yaşam koşulları içeren alanlara da sahiptir. Lena'nın batısındaki taygalarda ormanlar çok seyrek, ancak Pasifik'e doğru uzanan bu alanda sık fundalıklar yerine çok uzun ve iri çam ve köknarlar bulunmaktadır. Kuzey Pasifik kıyılarına doğru ise iklim Sibiryâ'nın iç bölgelerine nazaran daha az serttir ve muson rüzgârları bu bölgeye daha fazla yağmur ve sis getirmektedir. Sonuç olarak kuzey doğunun deniz bölgesi merkezi Sibiryâ'ya nazaran insan yaşamı için daha az elverişlidir. Kamçatka yarımadası pasifik okyanusunun güney batısı çok yüksek sıradağlarıyla kaplıdır, yükseklikler zaman zaman 15.586 fite ulaşır. Bu dağ silsileleri genç kuşak sistemine dâhildir ve güneye doğru hat boyunca Kamçatka'dan Kuril adalarına oradan Japonya'ya birçok aktif volkanik bölgeyi içermektedir.

Sibiryâ'nın kuzey ucu Kuzey Buz denizinin 200 millik sahili ki, bazı alanlarda bu bölge daha da genişler tundra⁴⁵ alanıdır. Teymur yarımadasındaki Yenisey ve Lena nehirleri çıkışları arasındaki tundra alanı ise 66° 33' kuzey enleminden kuzeye doğru genişler yaklaşık 750 mildir. Putoran platosu ve doğu Sibiryâ dağ tundralarının enlemesine alanı ise kuzey kutbu alanının güneyine doğru genişler.⁴⁶ Tundralarda ortalama hava sıcaklığı -10 derece civarındadır ve bu ortalama 365 günün yarısından fazlasına aittir. Bu bölgede ancak yazları 2 veya 2.5 ay don görülmez. Yıllık ortalama kar yağışı çok fazla değildir, ancak yılın 240 günü topraklar karla kaplıdır. Bu şartlar altında bitki örtüsü sadece kara yosunu, liken, bodur çalılıklar, olarak görülür yazları da bu bitkiler üzerinde çiçekler görülür.⁴⁷ Hayvan türlerine gelince; küçük kemirgenler, tilki, ren geyiği, kar baykuşu, yırtıcı kuşlar ve su kuşları ile sınırlıdır ve hayat su kenarlarına toplanmıştır. Buz denizi sahil bölgelerinde ise deniz aygırı ve kutup ayıları yaşamaktadır.⁴⁸

Çetin iklim şartlarına rağmen ağaçtan yoksun tundra ve iğne yapraklı ormanlar insan yaşamı için çok elverişli ve çeşitli şartlar sunmuştur. Rusya'nın burayı işgalinden evvel ve işgal sonrası USSR dönemi sunulan resmi veriler nüfus idari yönetim konuşulan diller açısından veriler oldukça karmaşıktır.⁴⁹ Toplam 35 farklı yerel dilin kullanıldığı ifade edilen Sibiryâ'da bugün bu dillerin büyük bir bölümü yok olmuştur.⁵⁰ Birçok lehçeye sahip bölgede birbiriyle akraba 2 Selkup, 4 Buryat; 8 veya 12 Hanti lehçesi vardır. Ayrıca bölgede lehçe ve dil ayırımı yapabilmek çok kolay değildir.⁵¹ Dahası en az 9 dil veya lehçenin varlığından bahsedilmektedir ki, bunlar 17. yüzyılın sonunda ortadan kaybolmuştur. Rusların bölgeyi istilasında farklı dil ve lehçelere rastladığı açıktır, ancak bu dil çeşitliliğinin tam olarak ortaya konulması diğer bölgelerle kıyaslanarak ortaya koyulabilir ki, benzer bölge olan Kuzey Amerika'da farklı 200 yerli dilin olduğu bilinmektedir.⁵²

⁴⁵<http://en.wikipedia.org/wiki/Tundra>, 01 03 2011; Tundra; kuzey ülkelerinde rastlanan, yapısına likenlerin de katıldığı bodur ot topluluklarıdır. Ilıman kuşağın kuzeyinden kutuplara doğru yaklaşıldıkça ormanların yerini, bodur çalılar ile karayosunları ve likenlerden meydana gelen tundralar alır.

⁴⁶Igor V. Naumov, **History of Siberia**, s. 4; Forsyth, **A History of the Siberia**, s. 8.

⁴⁷W. Radlof, , **Sibiryâ'dan (Seçmeler)**, s. 19-25; Naumov, **History of Siberia**, s. 4. Forsyth, **A History of the Siberia**, s. 9

⁴⁸Naumov, **History of Siberia**, s. 4; Forsyth, **A History of the Siberia**, s. 9

⁴⁹Igor V. Naumov, **History of Siberia**, s. 4 Türkçe (en büyük grup): Tatar, Yakut, Tuva, Hakas, Altay, Şor, Dolgan ve Tofalar, (Karagass); Moğol: Buryat; Tungus Mançu: Rvenk (Tungus) Even (Lamut), Nanay (Gold), Samadii: Nenets, Nnganasan (Tavgii), Enets and Selkups Ostiyak.(Samoyeds) Yugrian- The Khanti (Ostiyaks) ve Mansi (Vogus). Palaeoasiatic: Çukçi, Koryak, Ket, Aleuts, Yukagir, Sibiryâ Eskimoları (İnuit) Nivhi ve İtelmen (Kamçadals).

⁵⁰ **Yaziki naradov SSSR**, 5. vol, (ed.) V.V. Vinogradov, Moskova 1966-68

⁵¹ B. Comrie, **The Languages of the Soviet Union**, 1981, s. 6-8

⁵² Forsyth, **A History of the Siberia**, s.8.

Turkish Studies

Batı Sibiryâ'da Hanti ve Mansiler

16. yüzyılda büyük Moskova knezliğinin kuzey doğusunda Fin Ugor kökenli Komiler Visegda'da Ural'ın batısındaki Peçora ve Kama nehirleri boyunca yerleşmişlerdi, Samoyedler ise Ural'ın batı ve doğusunda bulunan tundralarda yaşıyorlardı. Bu dönemde Moskova knezliği yakın çevresinde bulunan Ustvim, Pustezersk, Çerdin ve Solikamsk kasabalarını istila etmişler, Rus seferleri, Ob nehrinin çıkış bölgelerinde yani Ural dağlarının kuzey ucunda yerleşik olan Samoyed ve Hantilere kadar ulaşmıştır. 16. yüzyılın ortalarına doğru da bu bölge tamamen Rus nüfuzu altına girmiştir.⁵³

Bu zamana kadar Rusların bölgede ilerlemesi tabii iki bariyer tarafından durdurulmuştur. Sibiryâ'ya batı yönünden gelen saldırılarda en önemli engel Ural dağlarıydı. İkinci engel ise bölgede yaşayan Mansi (Ostyak) ve Hanti (Voguls) ve Sibir Tatarlarıydı.⁵⁴ Ural dağları çok yüksek olmamakla birlikte zaman zaman yüksekliği 6000 fite⁵⁵ ulaşmaktadır ve bu dağlarda en az Scotland ve Appalachians dağları gibi seferlere engel olmuştur. Rusların yöneldiği yeni bölge çok derin vadileri ve sık ormanlarıyla o kadar çetin coğrafi şartlar içermektedir ki, 19. yüzyılın sonlarında bile Ural'ın kuzeyindeki bölgeler hala yerleşimden çok uzak ve ıssız yerlerdi.⁵⁶

Moskova knezliği döneminde nüfusları yaklaşık 16.000⁵⁷ yaklaşan Hanti ve Mansi kavimleri, bir tek ulus değildir ve farklı boylara ayrılmıştır, her boyun kendi içinde bir beyi vardır. En önemli Mansi boyları; Vişera, Güney Soysa, Lozvo ve Tavda nehirleri kenarlarında yaşıyordu, ayrıca tüm boylar, Pelim ve Konda gibi prensliklerin hâkimiyetini tanıyordu. Aynı zamanda, Ob ve İrtiş nehrinin aşağı bölgelerinde yaşayan Koda, Lapin Kazim ve Kunovat gibi Hanti boyları kendi prensliklerine sahipti. Boylar arasındaki kan davaları aralarında çatışmaya neden oluyor ve birbirilerinin yaşam alanları yağmıyorlardı. Kuzeyde ise Ob boyunda yaşayan Hantiler ile Tundra da yaşayan Samoyedler arasında seyrek te olsa savaşlar yaşanmıştır. Bu dönemde Hanti ve Mansilerin askeri güç dengeleri açısından avantajlı oldukları söylenebilir. Uzun ve güçlü yaylar, oklar, kargılar, zırhlar demirden yapılmış zırh ve miğferler kullanıyorlardı. Hanti ve Mansi reislerinin zenginlikleri, sahip oldukları büyük miktarda samur ve tilki kürkü, gümüş zinet, gemi araç ve gereçlere göre değerlendiriliyordu. Yaşadıkları evler gayet sağlam ve etrafı çit ve toprak tabyalarla çevrilmişti. Kabile üyeliği gözetilmeksizin bütün Hanti ve Mansi insanları iki ana sınıfa ayrılıyordu, kabile içinden evlilik kesinlikle yasaktı. Başlık ailenin babası tarafından at, geyik, post, elbise veya kap kaçak şeklinde ödenebiliyordu. Erkek maddi gücü elverdiği kadar evlenebiliyordu.⁵⁸

Bölge Hantiler tarafından Ob nehrinin ağzı ve Kuzey Ural'dan itibaren 400 mil yukarı doğru Ob ile İriştin birleştiği noktaya karadan doğuya doğru Merkezi Sibiryâ'ya istila edilmişti. Mansilerin bölgesi ise Hantilerin güney batısında kalmaktaydı ve Ural'ın en düşük noktası Çusova nehri boyunca uzanmaktaydı. Tarihçilerin genel görüşüne göre Mansi Hanti ve Ugor kavimleri eskiden Ural'ın batı yakasındaki İdil boylarında yaşamaktaydı⁵⁹ daha sonra Doğu Avrupa'dan

⁵³ Forsyth, *A History of the Siberia*, s.8

⁵⁴ Akdes Nimet Kurat-Ahmet Temir, "Sibiryâ Hanlığı", *Türk Dünyası el Kitabı*, I. Cilt, Coğrafya-Tarih, s. 437-47; *Türk Ansiklopedisi*, "Sibir Hanlığı", C. 28, Milli Eğitim Bakanlığı 1980, s. 541-2; Hadi Atlası, *Süyünbike, Kazan Hanlığı, Sibir Tarihi*, Kazan 1993;

⁵⁵ 1 feet 30.48 cm. 12 inch, 1 inc ise 2. 54 cm.

⁵⁶ Forsyth, *A History of the Siberia*, s.10

⁵⁷ B.O. Dolgikh, *Rodovoy i plemennoy sostav narodov Sibiri v XVII veka*, Moskova, 1960, s. 616

⁵⁸ S. V. Bakhruşin, *Ostyatskiye i vogulskiy knyazhestva v XVI-XVII vekah*, Leningrad 1935, s. 13-15-23,37, 55, 78-79 İ. N. Gemuyev, A.M. Sagalayev, A. I. Solovyov, *Legendi i bilya tayajnogo kraya*, Novosibirsk 1989, s. 44-57, 107-34; *Narodnyy Sibiri*, (ed.) L. P. Potpov, Moskova Leningrad, 1956, s. 591-3; A. İ. Solovyov, *Voyonnoye delo koronnogo naseleniya zapodnoy Sibiri: epokha srednevekovya*, Novosibirsk, 1987.

⁵⁹ Prof. Dr. Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1971, s. 77.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

yapılan göçler onları etkiledi ve Ugorlardan bazı boylar kuzey doğuya Magyarlar ise güneye ormanlı alana doğru kaydılar.⁶⁰ Son yapılan çalışmaların gösterdiğine göre; Ugorlar Milattan önce 1000 yıllarında Ural'ın güneyindeki ormanlık stepte İrtiş civarında yaşıyorlardı oradan aşama aşama kuzeye doğru orman bölgesine kaydılar. Her iki halde de Macar ve Ugorlar, Ural'ın güneyindeki bozkırdan 9. yüzyılda batıya göç ettiler ve sonunda Avrupa'nın ortasında bir Hun ulusu meydana getirdiler.⁶¹ Bölgede yerleşik bulunan Başkırtlar Macarların soyundan orada kalanlar olmalıdır.⁶² Macarlar, Fin Ugor dil ailesine mensuptur ve Fince, Estonca, Mar, Umdurt, Komi ve birçok kuzey Avrupa kavminin dilini kapsamaktadır. Ayrıca Macarların diliyle Hanti ve Mansilerin dilleri benzerlik gösterse de⁶³ aralarında bariz farklar vardır. Bu durum aralarındaki iletişimi zorlaştırır, aynı zamanda dilleri belirlemede de güçlük çıkarır. Bütün bunlara rağmen bu iki grup tarih boyunca yan yana yaşamış ve dilleri hariç birbirlerinden ayırmak oldukça zordur. Yaşam tarzları giyim kuşam ve meskenleri, sosyal adet ve gelenekleri, birbirine çok benzer bu nedenle aynı etnik grup içinde zikredilirler.⁶⁴

Mansi ve Hantiler, 16. yüzyılda yarı göçebe olarak yaşıyor, avcılık ve balıkçılıkla geçiniyorlardı. Ağaç kulübelere, dallarla örtülü ahırlar, daimi olarak kaldıkları kışlakları bulunuyordu. Ancak baharla birlikte asıl kışlaklarından ayrılıyorlar, av ve balıkçılık yapıyorlardı. Daha sonra kış için avlarını huş ağaçlarından yapılmış kanolarıyla köylerine taşıyorlar, yere serdikleri dörtgen şiltelerin üzerine seriyorlardı. Bu iki kavmin yaşadığı bölge yılın yarısı yoğun kar yağışına sahiptir, bu nedenle hareket için kızaklar kullanılmaktadır. Baharları ve yazın için nehir ve gölleri bol alanın su kanalları hareket için en uygun alanlardır.⁶⁵

Ural'ın en uç noktası kuzeyde yaşayan Hantiler ve bazı Mansiler komşuları Samoyedler (Nemed) tarafından benimsenmişlerdir ki, onlar, göçebe kültürüyle yaşıyorlar, küçükbaş hayvanlar besliyorlardı. Orman kenarlarındaki evlerinde yazları deniz kıyısını takip ederek dağ eteklerine göçüyorlardı.⁶⁶ Mansilerin yaşadığı bölgelerden sadece güney kısmı tarım tahıl ve büyük baş hayvanlara müsaitti. Bu bölgedeki karışık orman arıcılık ve tarım ekonominin en önemli parçasıydı. Ağaçlardaki yabancı arıların kovanları aile tamgalarıyla⁶⁷ işaretleniyor ve belirleniyor, balları tahta teknelere alınıyordu. Temel gıda maddeleri balık ve hayvanlardı. Etler tütsüleniyor kaynatılıyor veya güneşte kurutuluyordu. Hayvan etleri genellikle kuru ve çiğ tüketiliyordu, bazen taze olarak yiyeceklerde katkı olarak kullanılıyordu. Kullanılan sebze türü yiyecekler orman kanalıyla temin ediliyordu. Çilek dağ soğanı, kuş kirazı, sedir fıncığı gibi. Kuru veya işlenmiş etler ise avlar sayesinde temin ediliyordu.⁶⁸ Geyiklerin yumuşak derisinden bel kemerleri, botlar, elbiseler, çarıklar ve karda yürümek için tabanlıklar yapıyorlardı. Güney ve kuzey bölgelerde deri üstlüklerin başlıkları da deriden yapılıyor, en üste giydikleri elbise sincap derisiyle süsleniyordu. Bunlara ilaveten kuzey Hantilerinde balık ve kuş derileri de giyim eşyası yapımında kullanılıyordu. Güney Hanti ve Mansilerinde ise hint keneviri giysi yapımında kullanılıyor, hanımlar giysiler üzerine zevkli ve renkli nakışlar işliyor, renkli yünler dokuyor, cam boncuklardan süslemeler

⁶⁰ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s. 77-78.

⁶¹ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s. 77-78.

⁶² P. Hadju, *Fino Ugrian Languages and People*, London 1975, s.124,127; *İstoriya Sibiri*, Vol. I, 234,303; *Narodny Sibiri*, s. 493, 572; *Naroi yevropeyskoy chasti SSSR*, B. II, ss. 685,687; S. A. Tokarev, *Etnografiya naradov SSSR*, Moskova 1958, s.482-83.

⁶³ Forsyth, *A History of the Siberia*, s.13

⁶⁴ *Narodi Sibiri*, s.570-1; Z.P. Sokolova, *Puteşetviye v Yugru*, Moskova, 1982 s.52-3; *Yaziki Naradov*, SSSR, Bölüm III, s.316-21.

⁶⁵ Forsyth, *A History of the Siberia*, s.12

⁶⁶ Forsyth, *A History of the Siberia*, s.12

⁶⁷ <http://en.wikipedia.org/wiki/Tamga>; Türk kökenli topluluklarında kullanılan bu sözcük, işaret ve damga anlamına gelir ve malların hangi boya veya aileye ait olduğunu belirler.

⁶⁸ Forsyth, *A History of the Siberia*, s.13

Turkish Studies

yapıyordu. Bu sanat muhtemelen komşuları Türklerden Fin Ugorlara geçmiştir.⁶⁹ Ayrıca el işi sadece elbiselerde değil ağaçtan yaptıkları beşik, tekne, kutu gibi mamullerde de kullanılıyordu. Üzerlerine basit fakat kabilelerinin saygı duyduğu etkileyici hayvan resimleri ve şekilleri işliyorlardı. Diğer bir dekorasyon sanatı ise dövmeydi. Dövme sivri uçlu bir iğne veya kemikle yüzlere veya bedene geometrik şekillerin işlenişiyle yapılıyordu. Bazen şamanlar hastalıklarda tedavi yöntemi olarak bu metodu kullanabiliyordu.⁷⁰

Hanti ve Mansilerin dini inanışları tıpkı diğer kuzey Avrasya kavimleri gibiydi. Onların her şeyden sorumlu ulu tanrısı Num Tarem'di. Onlar, ruhların doğada; taş ağaç, göl, gök gürültüsü, hayvan v.s. yaşadığına inanıyordu. Kaz, kunduz, geyik, kartal, kuğu gibi hayvanlara totem olarak inanıyor ve boyların bu totemlerden neşet ettiğine inanıyorlardı.⁷¹ Ruhlara saygı ormanlardaki tapınaklarda yapılıyor zaman zaman insanlar özel alanlarda toplanıp özel ritüellerle savalara ve salgın hastalıklara karşı dua ediyorlardı. Boyların şaman ve kamları bütün dini ve ibadet faaliyetini ellerinde tutuyor, geyik at veya diğer hayvanlardan kutsal bilinen ağaç altlarında tanrıya kurban kesiliyor, yine kam veya şaman tarafından kurban kanları insanların alınlarına sürülüyordu. Bazen kurban törenleri mezarlıklarda da yapılabiliyordu, ölenlerin mezarına özel eşyaları, silahları alet ve edevati konuyordu.⁷²

Hayvanların avlanması doğaya saygı çerçevesinde ihtiyaç gözetilerek yapılıyor, özellikle totem olan hayvanların avlanmasından kaçınılıyordu. Baştanbaşa Sibiryaya yerlilerinde kahverengi ayı totem kabul ediliyor ve halk bu hayvana büyük saygı gösteriyordu. Kahverengi ayı hak ve adaletin simgesi ormanın sahibi sayılıyordu. İsmi doğrudan değil de "pençeli yaşlı adam" v.b., farklı şekillerde dolaylı söyleniyordu. Ancak çok özel durumlarda dini ritüel için bu ayı avlanır ve eti taze olarak tüketilirdi; ayı bayramı diye de bilinen ayların ruhunu kutsamak için yapılan bu ibadet bütün Sibiryaya yerlileri tarafından bilirse de özellikle Hanti ve Mansiler tarafından 12. yüzyılın başlarına kadar yapılmaktaydı. Avlanan ayı köylüler tarafından coşkuyla karşılanır, etrafında danslar edilir, avcının evinde ortaya serilir, iki pençe arası kırmızı bir örtüyle örtülür yiyecek ve içecekler hazırlanır, her yerden misafirler kabul edilir, insanlar özel maskeler giyer şarkılar söylerlerdi.⁷³

Hanti ve Mansiler söz sanatı bakımından da çok güçlü bir geleneğe sahiptir ve kuğu boynundan yapılmış yaylı çalgıları vardır. Müzikteki yetenek ve imkânları bakımından kuzey kavimleri arasında temayüz etmişlerdir. Kutlamalar birkaç gün devam eder, sonra ayının eti misafirlere ikram edilir ve başı bir kazığa geçirilerek köy meydanına asılırdı. Hanti ve Mansilerin bir diğer ritüelleri ava hazırlık yapan erkeklerin avlayacakları hayvanları taklit etmeleriydi. Savaş dansları ve törenler toplanılan ortak bir mekânda yapılırdı, uzaktaki kabile sakinlerine burada kutsanan ok savaşa davet için gönderilirdi. Sadakat yemini ise kana bulanmış bir kılıcı öperek yaparlardı.⁷⁴

⁶⁹Forsyth, *A History of the Siberia*, s.13.

⁷⁰Forsyth, *A History of the Siberia*, s.15.

⁷¹Rasonryi, *Tarihte Türklük*, s. 22; Totemizm asıl olarak Türk kültür dairesi içinde önemli bir yer işgal etmez ancak diğer iptidai toplumlarda önemlidir. Türklerdeki ad verme kültüründeki ongun yani totem sayılabilecek isimler daha çok kişinin gücüyle ilgili düşünceden kaynaklanmaktadır. Kızılderili gibi iptidai topluluklarda ise yüksek gücü ve bilinmeyi ifade eder.

⁷²Forsyth, *A History of the Siberia*, s. 15

⁷³Forsyth, *A History of the Siberia*, s.15.

⁷⁴*Aziyatskaya Rossiya*, Ed. G.V. Glinka; S Petersburg 1914 vol I, s.11-12; Bakhruşin, *Ostyatskiye i vogulskiy knyazhestva*, s. 9, 12-18, 26-33, 78; N.N. Grevens, 'Kultoviye predmeti Khantov' *Yezhegodnik Muzeya istorii religii i ateizma*, C. IV, Moskova 1960, s. 434-435; İ. S. Gurvich, ed. *Etnicheskaya İstoriya Natadov Severa*, Moskova, 1982, s. 38; U. Holmberg, *The Mythology of All Races, Fino-Ugric, Siberian*, Boston 1927, s.83-99; *Narodi Sibiri*, s. 580-591.

Tundra Samoyedleri

Hantilerin kuzey bölgesi kuzey buz denizi tundraları Samoyedlerin ata topraklarıdır.⁷⁵ Kültürel ve dil özelliklerine göre 3 ana gruba ayrılmaktadır. Yenisey ile Lena arasındaki Tamir yarımadası hem Tavgilerin hem de Nganasan diye anılan diğer Samoyed kabilelerinin ana toprağıydı. Yine Çağdaş etnonim de Enets kabileleri diye geçen Samadu kabileleri Taz ve Aşağı Yenisey civarında da yaşadılar. Üçüncü grup ise Batı Samoyedler veya Yuraklar, Ural'ın her iki yakasındaki geniş bölgelere yerleştiler ve devamlı surette Yamal, Gidal ve Kanin bölgelerinde orman ve buzul denizin kenarında göçebe olarak dolaşıyordu. Günümüzde resmi kayıtlarda Nenets diye yazılı grup bu batı grubudur.⁷⁶

Linguistik olarak Samoyedlerin Fin Ugor dil ailesine mensup olduğu iddia edilmektedir. Ancak Nenetsler ile bu dil ailesi arasında benzerlik oldukça azdır. Antropolojik olarak Samoyedler Ugorlara benzerler, Finlerden farklıdır, Finler kısa boylu, düz siyah saçlı tipik kuzey Asyalıdır.⁷⁷

Bir çok Samoyed kavminin yaşadığı alan kuzey kutbu dairesi 66°-33' olmasına rağmen Aivasida, Pyak, ve Pebai gibi kabileler orta Ob'un güneyinde bataklık ve ormanlarda tıpkı Hanti kavimleri gibi balıkçılık ve avcılık ile geçinmişlerdir. Umumi olarak kabul edildiğine göre kuzey kutbu Samoyedlerinin asıl ana vatanları bugünkü alanın en güneyiydi ve güney Sibirya'da yaşıyorlardı. Aralarında "akin" dilini kullanan Samoyedler aslında Orta Ob'daki Selkuplardı ve başlangıçta Doğu Sayan dağlarında yaşıyordu, 12. yüzyılda ise bu kavimden çok azı "akin" dilini kullanıyordu.⁷⁸

Tabii şartların benzerliği nedeniyle Tundra Samoyedleri Sibirya'nın kuzey doğu bölgeleri insanları ile aynı özelliği gösterir. Yukagir, Çukhi ve diğerleri yaşamları reneğiği ve vahşi hayvanlara bağlıdır.⁷⁹ Tundra Nenetsleri ren geyiğine binmezler, ancak ondan ürün elde ederler kızığa koşardı, kızaklar çok hafif tasarlanırdı. Büyük ren geyiği sürülerini kendi adlarıyla anılan güçlü köpekleri sayesinde kontrol ederlerdi. Bunlara ilaveten Samoyedler, Khantogo, Yenisey, Ob ve Peçoro nehirleri çıkışında mors ve ayıbalığı da avlarlardı.⁸⁰

Samoyedler, ren geyiğinin en nazik yeri olan baldır derisinden yapılan pantolon ve botlar giyerlerdi. Üstlerine giydikleri yelek ve paltolar (kürk) da deriden yapılırdı, eldiven başlıkları da ince deriden imal edilir üzerleri hanımlar tarafından işlenirdi. Samoyedlerin yaşadığı çadırların yüksekliği yaklaşık 30 fit kadardı ve göçerken yanlarında taşıyabiliyorlardı. Doğudaki Nganasan Samoyedleri, Nenetslere göre daha ilkeldi ve geyikleri yarı evcildi. Dahası ulaşım için kızak kullanılmaz, ulaşım yaya yapılırdı.⁸¹

Samoyedlerin birçok boyu vardı, Solander, Kunda ve Ngokatate gibi ve bu boylar avlanma alanlarının savunmasında, otlakların kontrolünde, yardımlaşmada çok önemliydi. Ölülerini tahta tabutlarla sığ kazılan çukurlara gömüyorlardı. Eşyaların diğer dünyada insanlara yardım edeceğine

⁷⁵ L.V. Khomich, **Nentsy: istoriko-etnografiçeskiye oçerki**, Moskova, 1966, s. 27; James Forsyth, Samoyed isminin Samadu kelimesinden geldiğini, Yenisey kabilelerinden Enetslere bu ismin komşuları tarafından verildiğini düşünmektedir. Forsyth, **a.g.e.**, s. 16.

⁷⁶ Forsyth, **A History of the Siberia**, s.16

⁷⁷ Forsyth, **A History of the Siberia**, s.16

⁷⁸ Dolgikh, **Rodovoy i plemenny, sostav**, s. 77-93, 239-4, 260,64, 272-3; Hadju, **Fino Ugrian**, s. 217; Khomich, **Nentsy**, s. 20-41; **Narodi Sibiri**, s. 109, 110, 379, 383, 493-5.

⁷⁹ Forsyth, **A History of the Siberia**, s.18

⁸⁰ Forsyth, **A History of the Siberia**, s.18

⁸¹ Khomich, **Nentsy**, ss. 114-32; **Narodi Sibiri**, ss. 650-53

Turkish Studies

inanıyorlar, geyikleri de ölünün ardından kurban ediyorlardı. Kurbanların baş boyun ve kemikleri bir yerde toplanıyor, bu yerler tanrının kutsal yeri olarak görülüyordu.⁸²

Tundra ve Taygadaki diğer kabilelerin aksine Samoyedler daimi olarak bir başkana sahip değillerdi ve sadece savaş, toplu av, gibi özel durumlarda tecrübeli ve yetenekli birini baş seçiyorlardı. Samoyedler de diğer kabileler gibi Ural'ın batısında Ruslar ve Rusların köleleri Komiler, Ural'ın doğusunda Hanti, Selkup ve Tunguslar ve diğer komşularıyla mücadele ediyorlardı. Savaş için hazırlanan sözlü kahramanlık destanları irticaliydi ve bu şölenler şaman ve kamlarla yönetilirdi. Savaşların yeri ve süreci daha önceden tespit edilirdi.⁸³

Kuzey asya kavimlerinin yaşam tarzları arasında yer alan savaş talimi, basit ekonomileri, zaman zaman evlerinden uzakta açlıkla mücadeleleri basit hayatlarının en önemli göstergeleridir. Ancak arkalarında bıraktıkları farklı ana dilleri, süs eşyası olarak kullandıkları eşyalar, gösteri ve seremonileri onların basit yaşam tarzlarıyla çevrenin bir uyumu olduğunu göstermektedir.

Selkup ve Ketler

Batı Sibirya'nın güney doğu bölümü iki kavmin ata toprağıdır. Günümüzde Ob'un üst kısmından Tom (Tomsk)'a doğru yaşayan kabileler Samoyed dilini konuşmakta ve Selkup diye isimlendirilmektedir. Ruslar tarafından Ostyak⁸⁴ diye isimlendirilen bu grup 17. yüzyılın başlarında nüfusları yaklaşık olarak 3200'dür ve Ob nehri ile ona bağlı kollar Tim, Parabel, Ket ve Çulım havzalarında yaşamaktadırlar. Yenisey vadisinin uzak doğu bölümünde yaşayan ve Ket dilini konuşanlar ikinci grup ta onların neslinden gelmektedir. İnbak, Zemshak, Kot, Asan, Arin ve Baikot boylarından oluşan bu topluluk Yenisey Tungus hattında kuzeye doğru 700 mil uzunlukta bugünkü Minusinsk'e kadar bir alanda yaşamaktadırlar. Ketler günümüzde toplam nüfusları 5.500 kadardır.⁸⁵

Ketler bilinen diğer dillerden farklı ve oldukça izole edilmiş bir dil kullanırlar. Ket dilinde ilk beş rakam şu şekildedir; kogd, inyang, dong, sing, kang; baba "op" su "ul", ağaç "oks" sözcükleriyle ifade edilir. Diğer Sibir dillerinden farklı olarak ketlerin dilinde sözcüklerde dişillik ve erillik vardır ve bu yapısıyla Tibet ve Kafkasya dilleriyle aynıdır.⁸⁶ Fiziksel olarak Ketler diğer Asya kavimlerinden farklıdır, inanışa göre onlar, sarışın mavi gözlü gözleri çekik, diğer Sibir kavimleri ise düz kahverengi saçlı kartal burunlu bu özellikleriyle Batı Avrupa ve özellikle de Kuzey Amerika yerlilerine benzemektedirler. Son antropolojik çalışmalarda, Ket kabileleri arasındaki fiziksel farklılıkların nedeni olarak Ruslarla yapılan karışık evlilikler gösterilmektedir. Aslında Ketler koyu saçlı kısa boylu Asya'nın temel karakteristik özelliği olan mongoloid yüzüdüdür.⁸⁷

Ketlerin hayatı balıkçılık ve avcılık temellidir. Bu yönüyle Ketler ve Selkuplar tıpkı komşuları Hanti ve Mansilere benzerler. Giysileri ince deriden palto ve botları geyik derisinden ve başlıkları en pahalı yaban hayvanları derisinden imal ediliyor ve tipik Sibir yaşam tarzının parçasıdır.⁸⁸ Yine kuzeyin en ucunda yaşayan Ketler komşuları Samoyedler gibi geyik

⁸² **Narodi Sibiri**, ss. 623-8; A. E. Nordenskiöld, **The Voyage of the Vega Round Asia and Europe**, London, 1881, C I, s. 93-4, 206-7.

⁸³ Khomich, **Nentsy**, s. 144-6.

⁸⁴ Rasonyi, Ural dağlarının Avrupa'ya bakan ormanlık alanlarında yaşayan ve en doğuda bulunan Ugorların akrabaları Ostyak ve Vogulların bugün Manyisi olarak bilindiğini, Türklerin batıdaki temsilcileri Ogurlarla birlikte yaşamları M.Ö. 700 yılından beri sürdüğünü söylemektedir. **A.g.e.** s. 119.

⁸⁵ Dolgikh, **Rodovoy i plemnoy sostav**, s. 85, 89, 93, 101, 178, 219, 272.

⁸⁶ Comrie, **Language of the Soviet Union**, ss. 261-6; **Yaziki naradov SSSR**, C. V, s. 453-73

⁸⁷ Ye A. Alekseyenko, ed., **Ketskiy sbornik, antropologiya, etnografiya, mifologiya, linguistika**, Leningrad, 1982, s. 7-15, 77-8, 197-235; **Narodi Sibiri**, s.110. Tokarev, **Etnografiya**, 496-98.

⁸⁸ Forsyth, **A History of the Siberia**, s.20

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

beslemekteydi. Ketler de Selkuplar gibi denizcilikte çok yetenekliydi, akarsularda ağaçtan yapılmış kanoları kullanırken, çok nadir de olsa altı düz yapılmış kayıklar da kullanıyorlardı. Kışlık daimi evler ağaçtan inşa edilir evin etrafı avlu şeklinde korumaya alınır ısınmak için ilkel sobalar kullanılır evin çatısı ise ince dallar ve kamışlarla örtülürdü. Yazın ise koni şeklinde yapılmış hızlı kurulup sökülebilecek çadırlarda yaşarlardı. 17. yüzyılda güneyde yaşayan Ketler az da olsa tarım yapıyor, at ve büyük baş hayvan besliyor, demiri işliyorlardı.⁸⁹

Ket ve Selkupların dini inanışı tabiat ruhlarının dinginleştirilmesi diye ifade edebileceğimiz şamanizmdir. Özel elbiseler giyen şaman bu toplumda çok önemli bir mevkidedir, bu özelliğini giydiği giysideki metal takılar kemik parçaları kuş tüyleri kanat ve boynuzla hissettirir. Davulları yüksek orta ve alt şeklinde sınıflandırılır.⁹⁰

Sibiry'a Türkleri

Batı Sibiry'a'nın ormanlık alanları 16. yüzyılda Ugor, Samoyed ve Ketlerin ata topraklarıydı.⁹¹ Yine aynı dönemde bu alanın güney bölgesi ise Türklerin anavatanlarıydı, ancak Türkler diğer yerli topluluklardan sonra bu alana gelmiştir. Bugün bu kavimlerin torunları Ural'ın güneyine doğru Başkırtlar, Tümen ve Tobol Tatarları; İrtiş, Baraba, Tomsk ve Çulım'da yaşayan halklar; Hakas, Altay ve Tuva Altay Sayan dağlarında; Bozkırda ise Kazaklar bulunmaktadır.⁹² Burada saydığımız bu topluluklar Türkiye Türkleri, Kafkaslar, Azerbaycan, Türkistan (Orta Asya) Kazan Tatarları ile aynı soydan gelmekte ve aynı dili konuşmaktadırlar. Dillerindeki birçok sözcük aynıdır. Bütün bu Türk kavimlerinde at "at" tır, al "al"dır sayılar aynıdır; dahası gramer ile cümle yapıları da aynıdır.⁹³

Türklerin güney batı Sibiry'a'ya en azından M. Ö. II. yüzyılda İç Asya'dan Batıya doğru akın yapan Hunlar⁹⁴ zamanında geldiği bilinmektedir. Bu yıllardan önce açık ormanlık alan ile bozkır arasındaki taygada, Ugorlar ile Samoyedler yerleşmiş olmalıdır.⁹⁵ İskitler ise Altay ile Karadeniz arasındaki geniş alanda hüküm sürmekteydiler.⁹⁶

Türklerin yaşadıkları bölgenin doğusu geniş otlak ve ormana sahip bozkırdır. Altay'a bitişik bu alanda değişik türde ladin melez ve saf çamlıklar bulunmaktadır, yüksek rakımlarda sedir yükseklik yer yer 6500 fite ulaşır, en yüksek noktası olan Beluha 14.800 fittir.⁹⁷ Altay dağlarına benzer dağlar doğuda doğal bariyerler oluşturmalarına rağmen bu dağlar arasındaki bereketli vadiler, birbiri aralarındaki bağlantıyı koparmaz. Moğolların İç Asya'nın bozkırlarına geçişleri göçebe yerli kavimlerin Yenisey'in yukarı alanlarına doğru kaymalarına neden olmuştur ve bugün bu alana biz Tuva⁹⁸ demektediriz. Buradan da Bozkıra doğru hareket ederek bugünkü Minusinsk'e geçtiler. İç Asya bozkırının göçebelere dağ geçitlerine ilave olarak Altay'ın güneyinden Yukarı İrtiş boyu rotasında Balkaş gölü yakınındaki Cungan boşluğunu takip ederek bugünkü Kazakistan'ın geniş ve

⁸⁹ Forsyth, **A History of the Siberia**, s.20

⁹⁰ V. Dioszegi ve Hoppal, **Shamanism in Siberia**, Ye. A. Alekseyenko, "Kategories of Ket Shaman", s. 255-64; A. J. Joki "Notes on Selkup shamanism", s. 373-86; *Narodi Sibiri*, s. 665, 671-77, 679, 691-7.

⁹¹ Laszlo Rasonyi, **Tarihte Türklük**, s. 78; Rasonyi, daha sonra bu toplulukların karıştığını söylemektedir.

⁹² Kazak kelimesi batı metinlerinde Qazak şeklinde geçer. Rusların Kazakh şeklindeki söyleyiş tarzları aslında Hıristiyan Kazaklardan Müslüman kazakları ayırmak içindir. Kazak Rusça Kossak sözcüğünü ifade ederken, Kazakh Müslüman kazakları ifade eden sözcüktür.

⁹³ Geniş bilgi için bakınız; Rasonyi, **a.g.e.**, s. 16-18; Türk dilinin şive ve lehçelerinin tasnifi R. Rahmeti Arat'ın tasnifiyle en mükemmel şeklini bulmuştur.

⁹⁴ A. Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk tarihine Giriş**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 34.

⁹⁵ Rasonyi, **a.g.e.**, s. 119.

⁹⁶ Geniş bilgi için bakınız, Zaur Hasanov, **Çar İskitler**, Çev. İlyas Topsakal, TDAV yayınları, İstanbul 2009; İlhami Durmuş, **İskitler**, Kaynak yayınları, İstanbul 2007; B. N. Grakov, **İskitler**, Çev. Ahsen Batur, Selenge yayınları, İstanbul 2006.

⁹⁷ Forsyth, **A History of the Siberia**, s.21.

⁹⁸ **İstoriya Tuvi**, (red). S. İ. Vaynşteyna, M. H. Mannay-oola, Tom I-II, Novosibirsk 2001,

Turkish Studies

düz arazisine kolayca ulaştılar. Buradan da sadece Tom ve Ob'un havzalarındaki geniş çayır ve ormanlıklarını elde etmediler aynı zamanda bugünkü Krayonarsk (Kızılyar) ormanlık alanları ve Minusinsk steplerine de ulaşmış oldular.⁹⁹

Eski Sibirya kültürünün serpiştiği bu step bölgesi muhteşem dağlarıyla bilinmektedir. M. Ö. II. binde Güney Sibirya'nın en önemli kültür merkezi Minusinsk bölgesindeki Andronova kurganlarıdır, bilhassa bu isim, M. Ö. 1700 ile 1200 yılları arasında görülen; Sibirya'nın "bronz devrine" verilen bir isimdir.¹⁰⁰ Bu kültürün en önemli eserleri olan kaplar geniş ağızlı, düztabanlı, kulpsuz, üç köşeli ve mendirek şeklindeki basma süslerle süslenmiştir ve güneyde Tanrı dağlarına; batıda ise Don kıyılarına kadar yayılmıştır. Ayrıca bu dönemde Sibirya'da ilk defa bu dönemde altın eserlere rastlanmıştır ve daha önemlisi Altaylarda Batı Sibirya'ya kıyasla Andronova kültürü M. Ö. 1200-700 daha geç dönemde teşekkül etmiştir.¹⁰¹ Andronova kültür çevresine dahi edilen Batı Sibirya'nın güneyindeki buluntu yerleri başlıca Omsk, Novosibirsk ve Tomsk şehirleri yakınlarında toplanmıştır. Bu bölgenin güneyindeki Kazak-Kırgız bozkırları da kültür bakımından Yenisey Yenisey kültürüne yakın bir karakter göstermektedir.¹⁰² Güney Sibirya'nın ilk bin yılında ise Karasuk devri Türk tarihi için çok önemlidir ve bu döneme ait yapılan kazılarda dönemin en önemli özelliği olarak bölge topluluklarının halkları ortak bir kültürde birleşmesi ön plana çıkmaktadır. Altay ve Yenisey bölgesinde bu dönemde hem beyaz hem de mongolid ırklar bulunmaktadır.¹⁰³ Aynı zaman dilimi içinde Minusinsk havzasında Tagar kültürüne ait topluluklar ise devasa höyükler inşa etmişlerdir. Bronz savaş silahları, giysiler, süs eşyaları çanak ve çömlekler bu alanda bulunan eserlerdir. Bu bölge kutup bölgesinin tiptik özelliği olan donmuş toprak ve sert iklimin dışında tarıma elverişli bir alandır ve Tagarlar bu alanda tarım yapmışlardır.¹⁰⁴ İlk Sibirya kültürünün çok yönlü özelliği hayvan şekilleriyle ifade edilmiştir. "İskit hayvan stili" bütün bozkır toplumları tarafından kullanılmıştır.¹⁰⁵ Genel anlamda altın bel kemeri, kap ve mutfak eşyaları, kurt, geyik, at, kuğu, kartal şekilleri ve silahlar Sayan dağlarından başlayıp Kuzey Kafkasya-Kırım'a uzanan alanda yapılan kazılarda İskitlere ait tarihi eserler olarak bulunmuştur.¹⁰⁶

Büyük Hun devletinin kuruluşuyla birlikte Orta Asya'da bulunan kavimlerin batıya doğru yayılışı hızlanmış, Doğudaki Çin ve Mongolidlerle birlikte batıdaki beyaz ırk karışımından ortak bir tip türemiştir. Bu ortak özelliği en güzel yansıtan bölge Hun kültürünün kuzey sınırında bulunan İvolgi'dir ve M. Ö. II. yüzyılda Hunlarla birlikte var olan bu kültür¹⁰⁷; Noyun Ula'daki Hun ve Minusinsk'deki Kırgız kültüründen etkilenmiştir. Yine Altay'da Büyük Hun devletini (M.Ö. II ve I. yüzyıllar) temsil eden başlıca kurganlar, Katanda, Pazırık, Şibe kurganlarıdır ve bu kurganların tamamı prens mezarlarıdır.¹⁰⁸ Taş ve toprak yığınlarından oluşan bu pazırıkta; oyma sanatıyla yapılmış möbleler, deri malzemeler, dokuma tekstil ürünleri, İran ve Çin işi dokuma ipekler, aplikler, gümüş ayna ve iki tekerlekli araba bulunmuştur.¹⁰⁹ Pazırık kurganları mezarlarının etrafı tomruklarla kaplanmıştı ve tavanları kumaş ve keçelerle örülmüştü. Atlar ise insanların gömüldüğü

⁹⁹Prof. Dr. Bahattin Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, s. 24-25; Forsyth, **A History of the Siberia**, s. 22

¹⁰⁰ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, s. 24.

¹⁰¹ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, s. 25.

¹⁰² Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, s. 25.

¹⁰³ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, s. 29-30

¹⁰⁴Özellikle Sibirya'daki II. Tagar kültürüne ait eserler, Aragol kurganında çıkan eserlerle benzerlik göstermektedir. Ögel, **a.g.e.**, s.38.

¹⁰⁵ Zaur Hasanov, **Çar İskitler**, s. 9-13.

¹⁰⁶ **British Museum, Frozen Tomb: The culture and Art the ancient Tribes of Siberia**, London, 1978; **İstoriya Sibiri**, C. I, s. 227-33; E.D. Philips, **The Royal Hordes, Nomad Peoples of the Steppes**, London, 1965.

¹⁰⁷ Ancak Ögel'e göre bu tarih tartışmalıdır. Bakınız; Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, s. 62.

¹⁰⁸ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, s. 59-60.

¹⁰⁹ Ögel **Türk Kültür Tarihi**, s. 38.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

odalara gömülmezdi, bu özellik bütün Hun mezarlarının ortak özelliğidir. Ayrıca Pazırıkların ağaç işçiliği ve oyma sanatı en göze çarpan özelliklerinden biridir. Pazırık kültüründen donmuş toprak sayesinde günümüze adar ulaşan giyim ve ev eşyaları yine bir Hun kültürü oluşan Noyun Ula kültürüyle akraba olduğunu kanıtlamıştır. Keçe, çorap çizme Türklere mahsus kültür ürünüyken aynalar ise Çin kültürüne aittir.¹¹⁰ Yine Tuyahtı'da yapılan kazılarda Göktürk¹¹¹ kültürü bakımından önemli bulgulara rastlanmıştır. Tuyahta, Atlayın batısında Moğolistan ile Batı Sibiryâ'yı bağlayan yol üzerindeki Ursula nehrinin kenarında kurulmuş bir yerleşim yeri idi. Bu buluntuda en dikkate değer eşya gümüş maşrapalardı ve üzerinde Göktürkçe yazıtlar bulunan bu maşrapalar Kuray ve Yenisey Kırgız kültür çevresiyle hemen hemen aynıydı. Çıkan diğer eserlerde tamıyla Türk kültür çerçevesinde eserlerdi.¹¹² Göktürkler döneminde Kazakistan devletin batı kısmını içeriyordu, bu nedenle batıdaki kültürlerin kapısı aynı zamanda Altay kültürüyle de çok yakındı. Daha sonraki dönemlerde bu bölgede kuvvetli İran etkisi görülmeye başlanmıştır.

Kırgızlar Göktürk çağında Güney Sibiryâ'da, Sibiryâ'yı güneyden kuzeye baştanbaşa kesen Yenisey ırmağı çevresinde yerleştiler. Göktürk Yazıtlarının başlangıcını oluşturan basit yazıtlar bu bölgede keşfedilmiştir. Bahattin Ögel'e göre Orhun Yazıtlarından evvel bu bölgede Kırgız Türkleri birçok eser bırakmıştır ve dolayısıyla bu bölgenin yerlileridir.¹¹³ Kırgız Türklerinin yerleştiği Yenisey bölgesi miladı I. yüzyıldan beri Kırgızlar tarafından yurt olarak tutulmuştur.¹¹⁴ Yenisey Kırgızları tarafından kurulan devlet M.S. IX. yüzyılda en güçlü dönemini yaşamış, Baykal gölünden Atlaya kadar bütün bölge onlar tarafından yönetilmiştir. Güçlü Doğu Türkleri¹¹⁵ ve Uygur Hanlığı arasında anlaşmazlık çıktığı dönemlerde Kırgızlar Çin İmparatorluğuyla işbirliği yaparak güçlü Uygur Hanlığını zayıflatmak istemiştir.

Tipki İskitler gibi Kırgızlarda ormanlık alanları avcılıkta mümbit ovaları da tarım için kullandılar ve sulama kanalları inşa ettiler. Metal cevherlerinin bölgede bolca bulunması da bu alanı metalojik açıdan da önemli kıldı; bakır, kalay, altın ve gümüş çıkarıldı, eritildi ve işlendi, silah ve alet edevat yapımında kullanıldı.¹¹⁶ Aynı dönemde Kırgızlar da tıpkı diğer iç Asya kavimleri gibi kayalarda ve mezar taşlarında kitabeler bıraktılar. Kırgızlar yarı göçebe bir yaşam sürmüştür ancak çok güzel kasabalar da inşa etmişlerdir.¹¹⁷ Göktürk döneminde Kırgızlar Hun döneminden itibaren Kem vadisinden ve Altay'dan gelen Türk grupları tarafından yönetilmişlerdir. Ancak, bölgedeki bulunan para ve plakalardan Çin etkisinin de güçlü olduğu anlaşılmaktadır. M.S. VI. - IX. yüzyıla ait Yenisey kıyılarındaki Bograt bölgesinde bulunan mezarlardan çıkan eselerin Tagar ve Taştık kültürüyle ortak özellikler gösterdiği belirlenmiştir. Yine bu mezarlardan tipik Kırgız vazolarının yanında bir prens mezarında altın kaplar bulunmuştur. Kopen mezarlarının Türk tarihi açısından en önemli hususiyeti prens mezarından çıkan kapların üzerinden Göktürk alfabesiyle Türkçe yazıtlarının bulunmasıydı. Bahattin Ögel'in ifadesiyle "Hülasa Kopen mezarları Göktürk Çağının Türkçe yazana Türkçe konuşan Kırgızlarının Türk Kültür tarihi bakımından bir hazinesidir."¹¹⁸ Kırgızlar özellikle IX ve X. yüzyıldan itibaren Altay kültür etkisinin yanında Doğudan Çin ve kuzeyde Sibir kültür özelliklerini yansıtmaktadır. Ancak bu dönemde dahi

¹¹⁰ Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 65.

¹¹¹ Ahmet Taşağıl, *Göktürkler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.

¹¹² Ögel, *a.g.e.*, s. 143-44

¹¹³ Prof. Dr. Bahattin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, TDAV yayımları, İstanbul 2001, s. 226-227.

¹¹⁴ Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, M. 555 yılında Baykal gölünün kuzeyinde yaşayan Kırgızların Göktürlere itaat ettiğini söylemektedir. Geniş bilgi için bakınız; Ahmet Taşağıl, *Göktürkler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 20; R. Rahmeti Arat, "Kırgızlar", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1986 s. 737.

¹¹⁵ Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, Çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, Selenge, İstanbul 2006. Ögel, *a.g.e.*, s. 173

¹¹⁶ Arat, "Kırgızlar", *İslam Ansiklopedisi*, s. 738-39

¹¹⁷ Ögel, *a.g.e.*, s. 227.

¹¹⁸ Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 212.

Turkish Studies

Kırgızların kurmuş olduğu şehirler, komşuları Uygurların 8. ve 9. yüzyıllarda Tuva bölgesinde kurdukları şehirlerle kıyaslanamaz.¹¹⁹ Kısaca Kırgız sanatı her ne kadar dışarıdan gelen tesirler bulursa da temel olarak Güney Sibirya ve Altay kültürünü yansıtmakta aynı zamanda Göktürk kültürü ile akrabadır.¹²⁰

Kırgız devleti Türk devletidir ve toplum olarak avcılık ve tarımla geçinmektedirler, ancak muhtemelen Ket ve Samoyedler gibi yerli kavimler de tıpkı Hakas, Altay ve Şorlar gibi bu devletin sınırları içinde aynı kültür dairesi içinde hayat sürmüş ve Kırgız Türkleriyle karışmıştır.¹²¹ Bölge Moğolların istilasıyla etnik anlamda daha da karmaşıklaşmıştır.¹²² Cengiz miladi 1227 yılında öldü, ölmeden önce memleketini dört ulus şeklinde oğullarına taksim etmişti. Doğu Avrupa'daki Kıpçak bozkırlarından doğuya İrtiş nehrine güneyde İran ve Afganistan'a kadar uzanan bölgeyi Büyük oğlu Çoçi hana; Maverainnehri şimdiki Afganistan'ı Orta Tıyanşan bölgesini ikinci oğlu Çağatay hana; Cuncarya'yı üçüncü oğlu Ögedey hana; Moğolistan ve Şimali Çin taraflarını ise küçük oğlu Toluya vermiştir. Büyük Han olarak üçüncü oğlu Ödegey'i seçmiş ve Cengiz "kaan" ünvanını ona vermiştir.¹²³ Yenisey Kırgızları Çoçi Hanın Cuci'nin Çin sınırındaki gücünü temsil ettiler ve Tuva Minsulinsk'deki verimli tarım alanlarını işleyip Moğol ordusuna destek sağladılar. Bu dönemde bölge Tibet kaynaklı Budizm ile tanışmıştır.

14. yüzyılın sonlarında Moğolların Çin üzerindeki egemenlikleri anlaşmazlıklar ve iç çekişmeler nedeniyle sona erdi ve tarihi bölgelerine çekildiler. Kırgızların da dahil olduğu batı Moğolistan devleti ise 18. yüzyıla kadar bölgede varlığını devam ettirdi. Moğolların fiziksel olarak etkileri günümüzde Altay Sayan dağlarında yerleşik Tuva, Hakas, Altay ve Şor Türklerinde açıkça görülmektedir. Bu etki kullanılan Türk lehçelerindeki Moğol sözcüklerden de anlaşılmaktadır.¹²⁴

Altay'nın batısı, değişken Bozkır ve orman boyu ve Ural'a doğru uzayan alan, devamlı surette Türk kavimleri tarafından kontrol edilmiş ve yönetilmiştir. XI. yüzyılda Kıpçaklar bugünkü Kazakistan bozkırlarını, Ural ve Sibirya'nın batısındaki ormanlık bozkırı ele geçirmişlerdir. Türklerin Batıya ve kuzeye doğru aşamalı ilerleyişleri Selkup, Mansi, Hanti ve Başkurtları batıya doğru itmiş ve bölgelerinde asimile etmiştir.¹²⁵

13. yüzyılda Kıpçak bozkırları ve güney batı Sibirya Moğol ve onların devamı Batu Hanın kurduğu Altın ordu devleti tarafından yönetilmiştir.¹²⁶ Özellikle 15. yüzyılda Altın orda'nın zayıflamasıyla İdil ile Altay arasındaki Türk toprakları 3 gruba ayrıldı. Edigey-Nogay Orda'nın torunları Volga'nın batısını ve güney Ural'ı ele geçirip buraya yerleşti, Özbek orda Şiban Güney doğu Ural'ın en düşük rakımlı Taybuga bölgesindeki Batı Sibirya ormanlık alanına yerleşti, Taybuga bölgesinin başkenti Çimgu tura yani Tümen şehriydi ve Tura nehrinin kenarına kurulmuştu.¹²⁷ Daha sonra Sibirya hanı buradan Tobol'un İrtiş ile birleştiği noktada bulunan Kaşlık (İsker) şehrine taşındı. Ob nehri ile Ural arasındaki bozkırda yaşayan yerli kabilelerin Türkleşmesi

¹¹⁹ Yenisey Kırgızlarına bakınız; B. D. Grekov, ed. **Oçerki istorii, SSSR**. "Period feodalizma", Moskova, 1953. V. I, ss.740-4; **İstoriya Sibiri**, C. I, s. 253-61, 266-87, 296-302; **Narodny Sibiri**, s.378-80, 422-23.

¹²⁰ Ögel a.g.e. s. 216.

¹²¹ Forsyth, **A History of the Siberia**, s.23.

¹²² V. V. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, s. 133-149.

¹²³ Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, s. 62.

¹²⁴ Forsyth, **A History of the Siberia**, s.24.

¹²⁵ Forsyth, **A History of the Siberia**, s.25.

¹²⁶ Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, II. Baskı, Murat Kitabevi, Ankara 1992.

¹²⁷ Çimgu Tura Cengiz Hanın kasabası anlamına gelmektedir; Tümen kelimesi Moğolca 10.000 anlamına gelir, A.K. Matveyev, **Geograficeskiye nazvaniya Urala**, 2nd ed., Sverdlovsk, 1987, ss. 172-174.

sonucu Tatarlar¹²⁸ oluştu, tıpkı batıdaki Başkırt ve daha doğudaki Baraba, Çat, Evştin, ve Çulım tatarları gibi bütün bu topluluklar Sibir hanlığının yönetimi altında bulunuyordu.¹²⁹

14. yüzyılın başlarında birçok sebebin bir araya gelmesiyle gittikçe zayıf düşen Altın Ordu Aksak Timur'un arka arkaya yaptığı üç sefer sonunda artık bir daha eski gücüne kavuşamadı. Hanedan üyeleri arasında çıkan iç mücadele, ticaretin güvensizlik nedeniyle azalması, komşularının kuvvetlenmesi zayıflamasındaki başlıca etkenler olarak görülebilir. Altın Ordu devletinin son büyük hanı Timur'un muasırı Toktamış Handır (1376–1391). Toktamış'tan sonra kısa süreli birçok han tahta çıktıysa da başarılı olamamıştır. 1480 yılında Han Seyit Ahmet Moskova büyük knezi III. İvan'ı sıkıştırmış ancak ileri harekette geç kalınca tarihin dönümü gerçekleşmiş, Moskova knezliği kendiliğinden Türk hakimiyetinden kurtulmuş ve bölgenin en güçlü devleti haline gelmiştir. 1502 tarihinde ise altın ordu devleti tamamen ortadan kalkmış, bu hakanlığın enkazından Kırım, Kazan, Sibir, Astırhan ve Nogay¹³⁰ hanlıkları doğmuştur.¹³¹ Altın ordunun parçalanmasından sonra kurulan Batı Sibir Hanlığının bilinen ilk hükümdarı Mamık oğlu Taybuga'dır. Çingiz ona İrtiş, Tobol, İşim ve Tura ırmakları boyunu vermişti ve merkezi bugünkü Tümen şehridir, o zamanki adıyla Çimki Tura'dır.¹³² Taybuga'dan sonra oğlu Hoca Han o ölünce de oğlu Mar Han tahta çıkmıştır. Mar Han Kazan hanlığına ait küçük bir bey olan Opak'ın kız kardeşiyle evlenmiştir, aralarında meydana gelen mücadelede Mar han ölünce oğulları Opak sarayına esir alınmış böylece Sibir Hanlığı bir müddet Opak Han nezaretinde kalmıştır. Ancak Muhammed ile Angış hanlar kaçarak tekrara babalarının hanlığını ele geçirmişlerdir. Daha sonra Muhammed Han Tümen yani Çimki Tura'dan taşınarak bugünkü Tobolski şehrinin 17 km yukarısındaki İsker "Sibir" şehrini kendine payitaht yapmıştır ve bundan sonra da bu bölge Sibiryâ diye anılmıştır.¹³³ Batı Sibiryâ Hanlıklarında yaşayan Türk unsurlar Kazan hanlığı gibi başlangıçta yaşadıkları göçebe hayatı terk ederek çoğunluğu ormandan müteşekkil yeni yerlerinde yerleşik hayata geçtiler ve Kızıltura, Taşaktan, Tümen ve Sibir benzeri muhteşem kasabalar kurdular.¹³⁴ Bu kasabalar sadece Tatarlar tarafından değil Başkırt, Mansi, Hanti ve Selkup beyleri tarafından da yönetilebiliyordu ve her yıl deri veya orman ürünlerinden devlete vergi ödüyorlardı.

Ruslar Sibiryâ ile ilişkiyi Kazan merkez olmak üzere Orta Asya'ya doğru Perm, Çumgi Tura İrtiş ve Kıpçak yoluyla sağlıyordu. Böylece Rusya Avrupa'yı zengin Türkistan ve Çin'e bağlayan kuzey yolundaki en önemli noktalardan biri haline geliyordu. Ayrıca bu dönemde Sibir Tatarlarının bütün ihtiyaçları Buhara tüccarları tarafından karşılanmaktaydı.¹³⁵

Kazan Hanlığı 1552 yılında Ruslar tarafından istila edilince İdil Ural bölgesinin ardındaki Türk kavimleri yeni bir tehlikeyle karşı karşıya gelmişlerdir. Sibir Hanlığındaki Taybuga beyleri Bek Bulat ile Yedigâr Rus Çarına hediyeler göndererek Rus devletinin egemenliğini kabul ettiklerini bildirmişlerdir.¹³⁶ Daha sonra Ruslar, İdil Ural bölgesindeki Nogay ve Özbek bölgesine yöneldiler. Bu arda Yedigâr Han da Sibir de hakimiyetini sürdürebilmek için Çingiz sülalesinden olduğu rivayet edilen Küçüm hanla mücadeleye tutuşmuş ancak Küçüm hana yenilerek 1563 yılında tahtı bırakmak zorunda kalmıştır.¹³⁷ Küçüm sadece Ruslara karşı mücadele de başarılı

¹²⁸ M. Z. Zekiev, *Törki-Tatar Etnogenezi*, Fikir Neşriyatı, Kazan, 1998.

¹²⁹ Forsyth, *A History of the Siberia*, s.23; A. N. Kurat-Ahmet Temir, "Sibir Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı*, s. 437-47.

¹³⁰ Prof. Dr. Mehmet Alpargu, *Nogaylar*, Değişim yayınları, İstanbul 2007.

¹³¹ A. N. Kurat "Altın Ordu Devleti", *Türk Dünyası El Kitabı*, s. 407.

¹³² Ahmet Temir, "Sibir Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı*, s. 438.

¹³³ İgor, N. Naumov, ed. David N. Collins, *The History of Siberia*, s. 3; Baymirza Hayıt, *a.g.e.*, s. 30; Ahmet Temir, "a. g. b.", s. 438.

¹³⁴ Geniş Bilgi için bakınız; M. Hudiyakov, *Oçerki po istorii Kazanskovo hantsva*, Moskova 1991,

¹³⁵ Forsyth, *A History of the Siberia*, s.25.

¹³⁶ Ahmet Temir, "Sibir Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı*, s. 438; Hadi Atlasi, *Sibir Tarihi*, s. 39-40.

¹³⁷ Hadi Atlasi, *Sibir Tarihi*, s. 39-40; Temir, *a.g.b.*, s. 438.

Turkish Studies

olmadı aynı zamanda Buhara emiri Abdullah'ın desteğiyle İslamı da Sibir bölgesinde yayan han oldu. Küçüm hanın bu çabaları Kırım, Kazan Astrahan ve Sibir Tatarları arasında etkisinin artmasına neden olmuş, özellikle Türkistan'da uzak kalan bölgelerin dini önderlerinin Buhara ve Semerkant'da eğitilmelerini sağlamıştır. ¹³⁸ Aslında merkezden uzak kuzeyde Sibir bölgesinde yaşayan Türk kabileleri 12. yüzyıla kadar atalar ruhunu kutsayan eski şaman kültürüne bağlı tabiatın ruhuna saygılı bir dini anlayışla yaşıyorlardı. Bu anlayış, Ural'dan Altay'a bütün Türk kavimlerinde aynıydı, İslamın gelişiyle bu anlayış İslam ile kaynaşmış ve ona uyumlu hale gelmiştir. Sibir'in Türk kökenli olmayan toplumları Mansi, Hanti ve Selkuplar Türk kavimlerine nazaran İslama daha az meyil ettiler. Bu tavırda, Küçüm Hanın Ruslara karşı yaptığı mücadeleyi din savaşı olarak kurgulaması etkili olduğu söylenebilir. ¹³⁹ Ancak Küçüm Han, Türk kavimleri arasında birliği sağlamak için en etkili gücün din olduğuna inanmış stratejisini de bu yönde uygulamıştır.

Sonuç olarak Sibiry tarihini 16. yüzyıla kadar birinci el kaynaklardan takip edilemese de, hiç şüphesiz Türk tarihi ve kültürü açısından ana ocaklardan biri olarak çok önemlidir. Nitekim Rusların SSCB döneminde yaptığı arkeolojik kazılar burada var olan tarihi kültürün Türklerin kültürüyle eşdeğer olduğu görülmektedir. Yine söylenmesi gereken en önemli sonuç, Sibiry üzerine yapılan en geniş değerlendirmeler Ruslar tarafından yapıldığıdır. Ancak Rus değerlendirmesinde Türk kültürü sonradan gelen kültür yerel unsurların farklılığı tezi göze çarpmaktadır. Bu nedenle sayıları binlerle sınırlı kabileler hakkında geniş malumatlar verirken genel kültürü yansıtan Türk kavimleri, Şor, Teleüt, Hakas, Yakut ve Tuva hakkında fazla ayrıntı vermemişler, yerel ve sonradan gelen ayırımını dikkatlice işlemeyi amaçlamışlardır. Bay Mirza Hayıt'ın ifadesiyle Ruslar şarka yayılma içgüdüleriyle siyasi bir istekle bu meseleye sarılmışlardır. Arkeolojik bulguların desteğiyle ortaya koyulabilecek ne varsa araştırmacılar ortaya koymaya çalışmışlardır. Hem tarihin hem de dünyanın kıyısında kalan bu bölgenin tarihi Ruslar kadar Batının da dikkatini çekmiştir. Son olarak Forsyth'nin *Sibir Tarihi* bu alanda yapılan en yetkin çalışmalardan biridir. Ülkemizde ise Sibiry ile ilgili müstakil çalışmalar oldukça sınırlıdır, Radloff ile Katanov'un bu konuda yaptığı çalışmalar hayati derecede önemlidir ve bütün dünyada kaynak olarak gösterilmektedir. Yine, Özellikle 16. yüzyılda başlayan Rus istilasının anlayabilmek ve Sibiry'yi derinlemesine incelemek için ilk dönemin bilinmesine ihtiyaç vardır, bu yönüyle de çalışma gereklidir.

KAYNAKLAR

- ACTON Edward, **The Present on the Past Russia**, Newyork 1986.
- ALEKSEYENKO Ye .A., ed., **Ketskiy sbornik, antropologiya, etnografiya, mifologiya, lingvistika**, Leningrad 1982.
- ALEKSEYENKO Ye. A., "Kategories of Ket Shaman" (Dioszegi V. ve Hoppal), **Shmanism in Siberia**,s. 255-64.
- ALPARGU Mehmet, **Nogaylar**, Değişim Yayınları, İstanbul 2007.
- ARAT Reşit Rahmeti, "Astrahan Hanlığı", **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1992, s. 415-417.
- ARAT Reşit Rahmeti, "Kırgızlar", **İslam Ansiklopedisi**, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1986, s.735-740.
- ATLASÍ Hadi, **Süyünbike, Kazan Hanlığı, Sibir Tarihi**, Kazan 1993.

¹³⁸Forsyth, **A History of the Siberia**, s.26-27.

¹³⁹**Aziyatskaya Rossiya**, C. I, s. 6; Grekov, **Oçerki istorii SSSR**, "Period feodolizma", C. II, s.463-7; **İstoriya Sibir**, C. I, s. 234, 239, 305, 360-1, 364-7, 371-2; **Narodnyy Sibiri**, s. 332-3, 349-50, 391-99.

- BAKHRUŞİN, S. V. , **Ostyatskiye i vogulskiyе knyazhestva v XVI-XVII vekah**, Leningrad 1935.
- BARTHOLD, V. V. , **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.
- BIÇURİN, N.Y., **Sobraniye svedeniy o narodakh obitavshikh v Sredney Azii v drevniye vremena**, S Petersburg 1851, yeniden basım Moskova 1950.
- British Museum, Frozen Tomb: The culture and Art the ancient Tribes of Siberia**, London, 1978.
- CHANİNOV, N. Brian, **A History of Russia**, London 1939.
- CHERNETSOV, V. N. ve MONZİNSKA, W. , **Prehistory of Western Siberia**, ed. H. N. Michael, London 1974.
- COMRIE, B., **The Languages of the Soviet Union**, 1981.
- DOLGİKİH, B.O., **Rodovoy i plemennoy sostav narodov Sibiri v XVII veka** , Moskova 1960.
- DURMUŞ, İ., **İskitler**, Kaynak yayınları, İstanbul 2007.
- FLORİNSKİ, T., Michael, **Russia**, C. I, Newyork 1965.
- FORSYTH, James, **A History of the Peoples of Siberia, Russian's North Asian Colony 1581–1990**, Cambridge Universty Press, Cambridge 1992.
- GEMUYEV, İ. N. , vd., **Legendi i bilya tayajnogo kraya**, Novosibirsk 1989.
- GOLUBİNSKİY, **İstoriya Russkoy Tserkvi**, C. I-II, Moskova 1901.
- GRAKOV, B. N. , **İskitler**, Çev. Ahsen Batur, Selenge yayınları, İstanbul 2006.
- GREKOV, B. D. , ed. **Oçerki istorii, SSSR. "Period feodalizma"**, Moskova, 1953. V. I
- GREVENS, N.N. , **'Kultoviye predmeti Khantov' in Yezhegodnik Muzeya istorii religii i ateizma**, B. IV, Moskova 1960.
- GROUSSET, Rene, **Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengiz han/Timur**, Çev. Dr. M. Reşat Uzmen, Ötüken yayınları, İstanbul 1980.
- GURVİCH, İ. S. , **Etnogenez Naradov Severa**, Moskova 1980.
- GURVİCH, İ. S. , ed. **Etnicheskaya İstoriya Natadov Severa**, Moskova 1982.
- HADJU, P. , **Fino Ugrian Languges and People**, London 1975.
- HaSanov, Zaur, **Çar İskitler**, Çev. İlyas Topsakal, TDAV yayınları, İstanbul 2009.
- HAYIT, Baymirza, **Sovyetlerde Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri**, TDAV, İstanbul 2000.
- HOLMBERG, U. , **The Mythology of All Races, Fino-Ugric, Siberian**, Boston 1927.
- HUDYAKOV, M., **Oçerki po istorii Kazanskovo hantsva**, Moskova 1991.
- İNALCIK, Halil, "Kırım Hanlığı", **Türk Dünyası El Kitabı**, C. I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1992, s. 420-25.
- İstoriya Sibiri*, ed. A. P. Okladnikov, 5 cilt, Leningrad 1968-69.
- İstoriya Tuvi* (red). S. İ. Vaynşteyna, M. H. Mannay-oola, Tom I-II, Novosibirsk 2001.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

- Joki, A. J., “Notes on Selkup shamanism”, (Dioszegi V. ve Hoppal), **Shmanism in Siberia**, s. 373-86.
- KAFALI Mustafa, **Altın Orda Devletinin Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976.
- KATANOV Nikolay Federoviç, ed. G. Damayakov, **Türk Kabileleri Arasında**, Çeviren Atilla Bağcı, Konya 2004.
- Kurat, Akdes Nimet, **Başlangıçtan 1917’ye Rusya Tarihi**, Ankara 1948.
- Khomich, L.V. , **Nentsy: istoriko-etnografiçeskiye oçerki**, Moskova 1966.
- KURAT, A.N., Temir, A., “Sibirya Hanlığı”, **Türk Dünyası el Kitabı**, I. Cilt, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1992, s. 437-447.
- KURAT, Akdes Nimet, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, II. Baskı, Murat Kitabevi yayınları, Ankara 1992.
- KURAT, Akdes Nimet, **Türk Dünyası El Kitabı** , “Altın Ordu Devleti”, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1992.
- Lukovskaya Letopis, (Polnoye sobraniye ruskikh letopisey)* II. Cilt, 1910.
- MAU-TSAI, Liu, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, Çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, Selenge, İstanbul 2006.
- MALYAVKİN, A. G., **İstoriçeskaya geografiya Tsentralnoy Azii: metaryali i issledovaniya**, Novosibirsk, 1981.
- MATVEYEV, A.K. , **Geografiçeskiye nazvaniya Urala**, Sverdlovsk, 1987.
- MİLLER, G.F., **Opisaniye Sibirskovo Hanstva i vseh proışsedşihb nem del ot naçala a osobenoot pokoreniya evo rossiskoy derjave po s vremena**, S. Petersburg 1787.
- Narodı Sibiri**, (eds.) M.G., Levin, L. P. Potpov, , Moskova Leningrad, 1956.
- NAUMOV, İgor, N., ed. David N. Collins, **The History of Siberia**, London 2009.
- NORDENSKIÖLD, A. E. , **The Voyage of the Vega Round Asia and Europe**, London, 1881, vol I.
- ÖGEL, Bahattin, **Türk Kültür Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003.
- Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, TDAV yayınları, İstanbul 2001.
- PHİLİPS, E.D. , **The Royal Hordes, Nomad Peoples of the Steppes**, London 1965.
- PONOMAREV, B. N. ,ed. **İstoriya SSSR s drevneyshikh vremen do nashikh dney**, Moskova 1966.
- RADLOF, W. , Çev. Ahmet Temir, **Sibirya’dan Seçmeler**, Kültür Bakanlığı, İstanbul 1976.
- RASONYİ, Laszlo, **Tarihte Türklük**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1971.
- Aziatskaya Rossiya, ed. G.V. Glinka; 3 cilt, St. Petersburg 1914.
- SOKOLOVA, Z.P. , **Puteşetviye v Yugru**, Moskova, 1982.
- SOLOVYEV, S.M., **İstoriya Rossii s drevneyshikh vremen**,15 cilt, Moskova 1962-6.

SOLOVYOY, A. İ. , **Voyonnoye delo koronnego naseleniya zapodnoy Sibiri: epokha srednevekovya**, Novosibirsk, 1987.

TAŞAĞIL, Ahmet, **Göktürkler**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.

TAŞAĞIL, Ahmet, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004.

TEMİR, Ahmet, **Türk Dünyası El Kitabı**, Sibir Hanlığı", Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1992, s. 437-439.

TEMİR, Ahmet, **Türk Dünyası El Kitabı**, C. I, "Kazan Hanlığı", Türk Kültürünü Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 1992, s. 425-35.

TOĞAN, Zeki Velidi, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

TOKAREV, S. A. ,**Etnografiya naradov SSSR**, Moskova 1958.

Türk Ansiklopedisi, "Sibir Hanlığı", C. 28, Milli Eğitim Bakanlığı 1980, s. 541-42.

VERNADSKİ, George, **A History of Russia**, London 1961.

Yaziki naradov SSSR, 5. vol, (ed.) V.V. Vinogradov, vol II, "Turkskiye Yaziki", Moskova 1966-68.

ZEKİEV Mir Fatih, **Törki-Tatar Etnogenezi**, Fikir Neşriyatı, Kazan 1998.

<http://en.wikipedia.org/wiki/Tamga>.

<http://en.wikipedia.org/wiki/Taiga> 18 02 2011.

<http://en.wikipedia.org/wiki/Tundra>